

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Νεώτερη & Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (ΣΕΙ)

Διπλωματική Εργασία

«Από τη δράση στη σιωπή:

Ο Ελληνικός Τύπος πριν και κατά το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967»

Θεοδώρα Λογοθέτη

Επιβλέπων καθηγητής : Δημήτριος Αποστολόπουλος

Αθήνα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Θεοδώρας Λογοθέτης που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της δημιουργού. Η συγγραφέας διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (ΣΕΙ)

Διπλωματική εργασία

«Από τη δράση στη σιωπή:

Ο Ελληνικός Τύπος πριν και κατά το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967»

Θεοδώρα Λογοθέτη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων καθηγητής: Δημήτριος Αποστολόπουλος

Συν-επιβλέπων καθηγητής: Εμμανουήλ Κούμας

Αθήνα, Ιούνιος 2026

Στον γιο μου,

Χρυσόστομο,

γιατί χάρη σε εκείνον αυτή η διαδρομή απέκτησε ένα διαφορετικό νόημα.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τον ρόλο και τη στάση του ελληνικού Τύπου κατά την περίοδο 1965-1967, καθώς και τις μεταβολές που προκάλεσε η επιβολή της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967 στη λειτουργία της ενημέρωσης και της ελευθερίας της έκφρασης. Βασικός στόχος της έρευνας είναι η ανάδειξη της σχέσης ανάμεσα στον Τύπο, την πολιτική εξουσία και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σε μια περίοδο έντονης πολιτικής κρίσης και θεσμικής αποσταθεροποίησης.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η λειτουργία του ελληνικού Τύπου πριν από το πραξικόπημα και ειδικότερα κατά την περίοδο 1965-1967. Αρχικά αναλύεται η ενεργή παρέμβαση των εφημερίδων στα πολιτικά γεγονότα του 1965 και η στάση που διατήρησαν απέναντι στην κρίση των Ιουλιανών, αναδεικνύοντας τον έντονα πολιτικοποιημένο χαρακτήρα του ελληνικού Τύπου. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η διαρκής πολιτική αστάθεια του 1966, η όξυνση της πολιτικής πόλωσης και ο τρόπος με τον οποίο οι εφημερίδες συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός κλίματος αβεβαιότητας και αντιπαράθεσης. Παράλληλα, αναλύεται η κορύφωση της πολιτικής κρίσης κατά το 1967, μέσα σε ένα περιβάλλον αυξημένου αντικομμουνισμού, θεσμικής αδυναμίας και έντονων συγκρούσεων μεταξύ πολιτικών και κρατικών φορέων, όπου ο Τύπος λειτουργούσε όχι μόνο ως μέσο ενημέρωσης, αλλά και ως ενεργός παράγοντας πολιτικής επιρροής.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη στάση του ελληνικού Τύπου κατά την επιβολή της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967 και στις συνέπειες που είχε το πραξικόπημα για την ελευθερία της ενημέρωσης. Αρχικά μελετάται το πολιτικό και δημοσιογραφικό κλίμα των ημερών που προηγήθηκαν του πραξικοπήματος, καθώς και η έντονη πολιτική πόλωση που χαρακτήριζε τον ελληνικό Τύπο. Στη συνέχεια επισημαίνονται οι πρώτες ώρες της στρατιωτικής παρέμβασης, η κατάσταση σύγχυσης και φόβου που επικράτησε στην ελληνική κοινωνία, η διακοπή των επικοινωνιών και η σταδιακή επιβολή αυστηρού ελέγχου της πληροφόρησης από το καθεστώς των συνταγματαρχών. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην αναστολή συνταγματικών ελευθεριών, στην επιβολή προληπτικής λογοκρισίας, στις διώξεις δημοσιογράφων και στην προσπάθεια μετατροπής του Τύπου σε μηχανισμό κρατικής προπαγάνδας και πολιτικού ελέγχου.

Αξιοπρόσεκτο μέρος της εργασίας αφιερώνεται στις πρώτες δημοσιογραφικές αναφορές στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967, μέσα από την αξιοποίηση πρωτογενών πηγών. Συγκεκριμένα, αναλύονται τα πρωτοσέλιδα της *Καθημερινής* και της *Αυγής*, των μοναδικών εφημερίδων που κατάφεραν να δημοσιεύσουν αναφορές στα γεγονότα της ημέρας πριν από την πλήρη επιβολή της λογοκρισίας. Μέσα από τη συγκριτική προσέγγιση των

δύο εντύπων αναδεικνύονται τόσο το κλίμα αβεβαιότητας και αποδιοργάνωσης που επικρατούσε στον δημοσιογραφικό χώρο όσο και οι πρώτες ενδείξεις περιορισμού της ελευθερίας του Τύπου. Συμπληρωματικά, εξετάζεται η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 21^{ης} Απριλίου 1967, μέσω της οποίας ανακοινώθηκε η αναστολή του άρθρου 14 του Συντάγματος, γεγονός που σηματοδότησε τη θεσμική κατάργηση της ελευθεροτυπίας και τη νομιμοποίηση της λογοκρισίας.

Ολοκληρώνοντας, η εργασία καταδεικνύει ότι ο ελληνικός Τύπος υπήρξε σημαντικός παράγοντας της πολιτικής ζωής πριν, αλλά και κατά το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου, ενισχύοντας ουσιαστικά τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και την πολιτική αντιπαράθεση. Ταυτόχρονα, διαφαίνεται ότι ο έλεγχος της ενημέρωσης αποτέλεσε βασική προτεραιότητα των πραξικοπηματιών, οι οποίοι επιδίωξαν να περιορίσουν την ελεύθερη διακίνηση ιδεών και να επιβάλουν ένα αυστηρά ελεγχόμενο επικοινωνιακό περιβάλλον μέσω της λογοκρισίας, της προπαγάνδας και της καταστολής του αντιπολιτευτικού λόγου.

Λέξεις-κλειδιά: ελληνικός Τύπος, λογοκρισία, πραξικόπημα 21^{ης} Απριλίου 1967, πολιτική αστάθεια, ελευθεροτυπία

TITLE

“From action to silence: The Greek Press before and during the coup of April 21,1967”

THEODORA LOGOTHETI

Abstract

This dissertation examines the role and stance of the Greek press during the period 1965-1967, as well as the changes brought about by the imposition of the military dictatorship of April 21,1967, on freedom of expression and the operation of the press in Greece. The main objective of the study is to highlight the relationship between the press, political power, and the shaping of public opinion during a period marked by intense political crisis and institutional instability.

The first chapter focuses on the operation of the Greek press prior to the coup, specifically on the 1965-1967 period. Initially, the study analyses the active intervention of newspapers in political events of 1965 and their stance during the political crisis of the “July events”, emphasizing the highly politicized character of the Greek press. It then examines the continuing political instability of 1966, the intensification of political polarization, and the way newspapers contributed to the formation of a climate of uncertainty and political confrontation. Furthermore, the dissertation explores the culmination of political instability in 1967, within an environment characterized by strong anti-communism, institutional weakness, and conflicts among political and state actors, where the press functioned not only as a means of information but also as an active factor of political influence.

The second chapter examines the stance of the Greek press during the establishment of the dictatorship of April 21,1967, and the consequences of the coup for freedom of information. Particular emphasis is placed on the political and journalist climate of the days preceding the coup, as well as on the intense political polarization that characterized the Greek press. The study also analyzes the first hours of the military intervention, the atmosphere of confusion and fear that prevailed in Greek society, the disruption of communications, and the gradual imposition of strict control over information by the regime of the colonels. Special attention is given to the

suspension of constitutional liberties, the imposition of preventive censorship, the persecution of journalists, and the transformation of the press into a mechanism of state propaganda and political control.

A significant part of the dissertation is dedicated to the first journalistic references to the coup of April 21, 1967, through the use of primary sources. More specifically, the study analyzes the front pages of the newspapers *Kathimerini* and *Avgi*, the only newspapers that managed to publish references to the events before the full establishment of censorship. Through a comparative approach, the dissertation highlights both the atmosphere of uncertainty and disorganization that dominated the journalistic world and the first indications of restrictions on press freedom. At the same time, the Government Gazette of April 21, 1967, is examined, through which the suspension of Article 14 of the Constitution was announced, effectively abolishing freedom of the press and legitimizing censorship.

In conclusion, the dissertation demonstrates that the Greek press constituted an important factor in political life during the years preceding the dictatorship, substantially influencing public opinion and political confrontation. At the same time, it is shown that the control of information became a central priority of the coupists, who sought to restrict the free circulation of ideas and impose a strictly controlled communicative environment through censorship, propaganda, and the suppression of oppositional discourse.

Keywords: Greek Press, April 21, 1967 Coup, censorship, political instability, freedom of the press

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vii
Συνοτομογραφίες & Ακρωνύμια.....	x
Εισαγωγή.....	1
1. Ο ελληνικός Τύπος πριν το πραξικόπημα (1965-1967).....	5
1.1. Η ενεργή παρέμβαση του Τύπου στα γεγονότα του 1965	5
1.2. Η διαρκής πολιτική αστάθεια και ο ρόλος του Τύπου το 1966.....	11
1.3. Η κορύφωση της πολιτικής αστάθειας και η λειτουργία του Τύπου το 1967	15
2. Η στάση του ελληνικού Τύπου και η επιβολή δικτατορίας της 21 ^{ης} Απριλίου.....	21
2.1. Παραμονές του πραξικοπήματος και ελληνικός Τύπος	21
2.2. Το πραξικόπημα της 21 ^{ης} Απριλίου 1967 και ο Τύπος	23
2.3. Οι πρώτες δημοσιογραφικές αναφορές στο πραξικόπημα της 21 ^{ης} Απριλίου 1967	28
Επίλογος.....	32
Πρωτογενείς πηγές- Εφημερίδες.....	35
Δευτερογενής βιβλιογραφία	37

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. : Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα, Ιδανικά, Δημοκρατία, Αξιοκρατία

Γ.Ε.Σ.: Γενικό Επιτελείο Στρατού

Ε.Δ.Α.: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

Ε.Ρ.Ε. : Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση

Ι.Δ.Ε.Α.: Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών

Κ.Κ.Ε.: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος

Κ.Υ.Π. : Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών

Εισαγωγή

Είναι κοινά αποδεκτό πως η δικτατορία που επιβλήθηκε την 21^η Απριλίου 1967 αποτέλεσε μία από τις καθοριστικότερες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, επηρεάζοντας ουσιαστικά τόσο το πολιτικό σύστημα της χώρας, όσο και τη λειτουργία του ελληνικού Τύπου. Ο τελευταίος, μάλιστα, δεν περιορίστηκε σε έναν παθητικό ρόλο καταγραφής των γεγονότων, αλλά διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου. Είναι αναγκαίο να τονιστεί πως οι εφημερίδες μολονότι απευθύνονταν σε μία μορφωμένη ελίτ και συνεπώς η κυκλοφορία τους ήταν χαμηλή, είχαν μεγάλο πολιτικό παραλληλισμό.

Πράγματι οι εφημερίδες είχαν δημιουργήσει στενούς δεσμούς με τα κόμματα, ιδίως όσες εστίαζαν στην πολιτική ζωή, με αποτέλεσμα η πολυφωνία στον Τύπο της περιόδου να είναι εμφανής. Σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, γίνεται αντιληπτό πως υπάρχει έντονη προσπάθεια ερμηνείας των γεγονότων, ενώ ταυτόχρονα η δημοσιογραφική πρακτική δεν διέθετε πλήρη θεσμική και επαγγελματική αυτονομία.¹ Θα αποτελούσε παράληψη αν δεν τονίζαμε πως η λειτουργία του ελληνικού Τύπου, την περίοδο που εξετάζουμε, χαρακτηριζόταν από εκτεταμένους μηχανισμούς λογοκρισίας, γεγονός που δεν αναιρεί πως οι ημερήσιες εκδόσεις μας προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες. Φυσικά αντίτυπα γνωστών εφημερίδων της εποχής, όπως το *Βήμα*, η *Καθημερινή*, η *Βραδυνή*, η *Εστία*, ο *Ελεύθερος Κόσμος* κ.α., διατίθεντο σταθερά στο κοινό. Έτσι, λοιπόν, κατανοούμε την φράση της Ελένης Βλάχου η οποία τόνισε πως «θα είναι πολύ δύσκολο να προσδιορίσουμε το ρόλο και τη σημασία των όσων δημοσιεύτηκαν στη διάρκεια της δικτατορίας, όταν όλη αυτή η ζοφερή περίοδος θα έχει περάσει».²

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967 δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα αιφνίδιο γεγονός. Αντιθέτως, εντάσσεται σε μια περίοδο έντονης πολιτικής αστάθειας, η οποία είχε ήδη διαμορφωθεί τα προηγούμενα χρόνια και κορυφώνεται με την Αποστασία του 1965. Πιο συγκεκριμένα, έντονη ήταν η πολιτική αντιπαράθεση, ενώ παράλληλα οι εσωτερικές εντάσεις στην κυβέρνηση και στην Ένωση Κέντρου ήταν γνωστές και αποτυπώνονταν και στον Τύπο, ο οποίος με τη σειρά του επηρέαζε τα πολιτικά ζητήματα. Ορισμένες εφημερίδες παρενέβαιναν ενεργά ακόμη και σε εσωκομματικά ζητήματα, ενισχύοντας το ήδη πολωμένο πολιτικό κλίμα.³

¹ Hallin & Mancini, *Comparing Media Systems: three models of media and politics*, New York 2004, σ. 73-76.

² Maurice Duvenger, *Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ.2, Αθήνα 1990, σ. 19-22.

³ Θανάσης Ξηρός, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός: από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Αθήνα 2008, σ.280-282.

Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1965 η ένταση κλιμακώθηκε, ενώ οι πολιτικές εξελίξεις προκαλούσαν έντονο σχολιασμό στον ελληνικό Τύπο.⁴ Η ήδη τεταμένη πολιτική ατμόσφαιρα δεν εκτονώθηκε τους επόμενους μήνες. Αντιθέτως, η κρίση επιδεινώθηκε περαιτέρω τον Μάιο του ίδιου έτους, όταν η υπόθεση Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. κυριάρχησε στην πολιτική και δημοσιογραφική επικαιρότητα. Σύμφωνα με σημαντικό μέρος του αντικυβερνητικού Τύπου, η οργάνωση συνδεόταν με σχέδια ανατροπής του πολιτεύματος και εγκαθίδρυσης αριστερού καθεστώτος, γεγονός που ενίσχυσε ακόμη περισσότερο το ήδη πολωμένο πολιτικό κλίμα.⁵

Τον Ιούνιο του 1965, η πολιτική ένταση συνεχίστηκε μέσα από το γνωστό «Σαμποτάζ του Έβρου», με τον αντιπολιτευόμενο Τύπο να καλύπτει εκτενώς το ζήτημα και να αναπτύσσει αφηγήματα σχετικά με την ύπαρξη κομμουνιστικής απειλής.⁶ Ο πολιτικός κόσμος, όπως και ο Τύπος, διασπάστηκε, ενώ οι διαφορετικές πολιτικές και δημοσιογραφικές προσεγγίσεις αποτύπωναν τη βαθιά κρίση που διαπερνούσε το πολιτικό σύστημα. Η πολιτική κρίση κορυφωνόταν και η σύγκρουση του Γεωργίου Παπανδρέου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο ήταν πλέον αναπόφευκτη. Η ρήξη οδήγησε στην παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου και στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης με τη συμμετοχή των «αποστατών» της Ένωσης Κέντρου.⁷

Ένα τεράστιο κύμα 380 διαδηλώσεων σάρωσε τη χώρα το καλοκαίρι του 1965, εκφράζοντας τη λαϊκή αντίδραση απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις και ασκώντας σημαντική πίεση στις κυβερνήσεις της περιόδου.⁸ Την ίδια στιγμή, μέρος του ελληνικού Τύπου διατηρούσε αμφίσημη στάση απέναντι στην κρίση, επιχειρώντας συχνά να επηρεάσει τις πολιτικές εξελίξεις μέσα από τη δημόσια αρθρογραφία και τις παρασκηνιακές παρεμβάσεις του.⁹ Οι κρυφές διαβουλεύσεις και η πολιτική στάση ορισμένων εκδοτών έγιναν γρήγορα αντικείμενο δημόσιας κριτικής, γεγονός που ανέδειξε ακόμη περισσότερο τον ενεργό ρόλο του Τύπου στην πολιτική ζωή της εποχής.¹⁰

Κατά τη διάρκεια του 1966, το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα όχι μόνο δεν εκτονώθηκε, αλλά επιδεινώθηκε περαιτέρω. Το ετήσιο πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του βασιλιά Κωνσταντίνου Β', ανέδειξε ως κυρίαρχο στοιχείο της πολιτικής αντιπαράθεσης τον αντικομμουνισμό, ενώ παράλληλα καταγράφονται και παρεμβάσεις στρατιωτικών παραγόντων που υποδήλωναν τη βαθύτερη ανησυχία για την πορεία της χώρας.¹¹ Ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» είχε πλέον αναδειχθεί σε κεντρικό ζήτημα της πολιτικής ρητορικής. Τον Φεβρουάριο

⁴ Πελοπόννησος, 4 Φεβρουαρίου 1965 και *Ελευθερία*, 7 Φεβρουαρίου 1965.

⁵ *Εθνικός Κήρυξ*, 20 Μαΐου 1965· *Απογευματινή*, 20 Μαΐου 1965· *Αθηναϊκή*, 24 Μαΐου 1965. Βλ. ακόμη Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989: αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής*, Αθήνα 1990, σ.88-89· Γιώργος Λεονταρίτης, *Τα παρασκήνια μιας εποχής*, Αθήνα 1989, σ.166-168.

⁶ *Ακρόπολις*, 13 Ιουνίου 1965· *Ελευθερία*, 13 Ιουνίου 1965. Βλ. επίσης Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Το σαμποτάζ του Έβρου χωρίς ζάχαρη: μια απόπειρα αναψηλάφησης», *Αρχαιοτάξιο*, 12 (2010), σ.132-136.

⁷ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξουσία 1961-1967*, τόμ. Β', Αθήνα 1967, σ. 178-179.

⁸ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Αθήνα 1998, σ.252-253.

⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα 1964-1967*, τόμ. Ε, Αθήνα 1986, σ.265-267.

¹⁰ Mc Donald R., *Pillar and tinderbox: the Greek press and the dictatorship*, London 1985, σ.18-20.

¹¹ *Καθημερινή*, 1 Ιανουαρίου 1966. Βλ. επίσης Chris M. Woodhouse, *Η άνοδος και η πτώση των συνταγματάρχων*, Αθήνα 1980, σ. 28· Σπύρος Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 286-287.

του 1966, οι κρατικές υπηρεσίες εκπόνησαν σχέδιο αντιμετώπισης του λεγόμενου «εσωτερικού εχθρού» γνωστό ως «εκστρατεία ψιθύρου». Στο πλαίσιο αυτό, η Κ.Υ.Π. ανέλαβε δράσεις παρακολούθησης, ενημέρωσης της κυβέρνησης και άσκησης έμμεσης προπαγάνδας μέσω των δημοσιευμάτων, ραδιοφώνου και διάδοσης ανεπίσημων πληροφοριών.

Πέραν τούτου, στο επίπεδο του Τύπου, ενισχύθηκε μια έντονα πολωμένη ρητορική, στην οποία κυριαρχούσε η επίκληση της απειλής του κομμουνισμού και η συζήτηση γύρω από την ανάγκη αντιμετώπισης του με αυστηρότερα μέσα.¹² Ο Τύπος διαμόρφωσε μια ρητορική, υπό το πρίσμα του αντικομμουνισμού, που σε ορισμένες περιπτώσεις προσέγγιζε τη νομιμοποίηση αυταρχικών λύσεων.¹³ Ταυτόχρονα, εκδοτικοί και πολιτικοί παράγοντες παρενέβαιναν στο παρασκήνιο των εξελίξεων, αντανakλώντας τη ρευστότητα του πολιτικού σκηνικού.¹⁴

Συνολικά, η πολιτική κρίση που εκδηλώθηκε το καλοκαίρι του 1965 δεν περιορίστηκε χρονικά σε αυτή τη συγκυρία, αλλά επεκτάθηκε και κατά τη διάρκεια του 1966, διατηρώντας σε υψηλά επίπεδα την κυβερνητική αστάθεια. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις, η αδυναμία διαμόρφωσης σταθερής πολιτικής πλειοψηφίας και η έντονη πόλωση συνέβαλαν στη διατήρηση ενός ρευστού και αβέβαιου πολιτικού σκηνικού. Η κατάσταση αυτή, που είχε τις ρίζες της στην Αποστασία του 1965, καλλιέργησε ένα κλίμα παρατεταμένης αστάθειας, το οποίο διατηρήθηκε ως τις παραμονές του 1967, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για τις δραματικές εξελίξεις που ακολούθησαν.

Μέσα σε αυτό το κλίμα παρατεταμένης πολιτικής αστάθειας και έντονης πόλωσης, οι εξελίξεις κορυφώθηκαν τον Απρίλιο του 1967, όταν εκδηλώθηκε το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου, σηματοδοτώντας τη ριζική ανατροπή του πολιτικού καθεστώτος. Εν όψει, ωστόσο, των προγραμματισμένων εκλογών, το πολιτικό σκηνικό παρέμενε ήδη ιδιαίτερα τεταμένο, ενώ εντεινόνταν οι ανησυχίες για ενδεχόμενη παρέμβαση του στρατού.¹⁵ Το ενδεχόμενο πολιτειακής εκτροπής είχε τεθεί, χωρίς όμως να αντιμετωπίζεται από όλους με την απαιτούμενη σοβαρότητα. Μέρος του πολιτικού δημοσιογραφικού κόσμου υποτιμούσε τον κίνδυνο, θεωρώντας ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο ήταν ασύμβατο με τη δημοκρατική παράδοση της χώρας και το ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο, γεγονός που συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός κλίματος εφησυχασμού.¹⁶

Η έντονα αντικομμουνιστική αρθρογραφία μέρους του δεξιού Τύπου συνέβαλε στην όξυνση του πολιτικού κλίματος και ενίσχυσε τα σενάρια στρατιωτικής παρέμβασης. Την ίδια στιγμή παρασκηνακές διεργασίες μεταξύ πολιτικών και εξωθεσμικών παραγόντων κατέδειχναν την αναζήτηση λύσεων πέραν της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, ενώ η διάλυση της Βουλής όξυνε περαιτέρω την πολιτική αντιπαράθεση. Ο Τύπος, μέσα από έντονα

¹² *Εθνικός Κήρυξ*, 20 Φεβρουαρίου 1966. Βλ. Γιώργος Γεωργαλάς, Clogg R (επ.), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα 1976, σ. 305-306.

¹³ Σπύρος Λιναρδάτος, ό.π., σ. 331-332.

¹⁴ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, τόμ. Β, Αθήνα 2006, σ.312-317· Αναστάσιος Ι. Πεπονής, *1961-1981: τα γεγονότα και τα πρόσωπα*, Αθήνα 2002, σ.157-158.

¹⁵ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας*, Αθήνα 1975, τόμ. Α, σ. 38-41.

¹⁶ Λένα Δουκίδου, *Πως φτάσαμε στη δικτατορία του '67*, Αθήνα 2012, σ. 17.

πολωμένη και συχνά επιθετική ρητορική, συνέβαλε στην κλιμάκωση της έντασης, η οποία, σύμφωνα με σύγχρονες μαρτυρίες, λειτούργησε ως επιπλέον παράγοντας αποσταθεροποίησης. Λίγες μόλις ημέρες πριν από το πραξικόπημα, διεθνή δημοσιεύματα υπογράμμιζαν ότι η πολιτική κρίση είχε οδηγήσει σε αδιέξοδο, στο οποίο η επιβολή στρατιωτικής λύσης εμφανιζόταν ως πιθανό, αν και ανεπιθύμητο, ενδεχόμενο.¹⁷

Στις 20 Απριλίου 1967, ο ελληνικός Τύπος μετέδιδε πληροφορίες σχετικά με ενδεχόμενες πολιτικές εξελίξεις που αφορούσαν τη δικαστική μεταχείριση του Ανδρέα Παπανδρέου, γεγονός που εντασσόταν στο ευρύτερο κλίμα της έντασης. Στο ίδιο πλαίσιο καταγράφονταν δημόσιες τοποθετήσεις πολιτικών παραγόντων που υποδήλωναν την κλιμάκωση της κρίσης και την πιθανότητα στρατιωτικής παρέμβασης. Αξιοσημείωτο είναι πως την παραμονή του πραξικοπήματος ο Τύπος εμφανιζόταν καθησυχαστικός, υποτιμώντας τις εξελίξεις και αποτυπώνοντας μια γενικευμένη αίσθηση εφησυχασμού στο πολιτικό σύστημα.¹⁸ Ακόμα και η εφημερίδα *Αυγή* δημοσίευσε αναλύσεις που απέκλειαν το ενδεχόμενο πραξικοπήματος, γεγονός που ενίσχυσε την αδυναμία πρόβλεψης των επικείμενων εξελίξεων.¹⁹

Συνοψίζοντας το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε, η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην ανάλυση της περιόδου 1965-1967, με στόχο την κατανόηση των διαδικασιών που οδήγησαν στην κλιμάκωση της πολιτικής αστάθειας και στην τελική κατάληξη του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον ρόλο του Τύπου, ο οποίος λειτούργησε ως βασικός μηχανισμός διαμόρφωσης πολιτικών αντιλήψεων και ενίσχυσης του κλίματος πόλωσης, καθώς και στη συμβολή θεσμικών και εξωθεσμικών παραγόντων στη σταδιακή όξυνση της κρίσης. Στόχος αποτελεί η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι δημόσιες αντιλήψεις μέσα σε ένα περιβάλλον έντονης πολιτικής ρευστότητας και πόλωσης. Κεντρικό ερώτημα συνιστά το κατά πόσο ο Τύπος λειτούργησε ως μηχανισμός έγκαιρης αποτύπωσης των πολιτικών εξελίξεων ή αν, αντιθέτως, συνέβαλε στην καλλιέργεια ενός κλίματος εφησυχασμού και υποτίμησης του στρατιωτικού κινδύνου. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται η στάση του Τύπου όπως αυτή αποτυπώνεται στα πρωτοσέλιδα και στις δημοσιεύσεις της 21^{ης} Απριλίου 1967, τα οποία αναδεικνύουν τον αιφνιδιασμό της πολιτικής και δημοσιογραφικής κοινής γνώμης.

¹⁷ Δημήτριος Κούσουλας, *Πολιτικές ευθύνες 1967-1974*, Αθήνα 1987, σ. 157-159 και 193-195.

¹⁸ Ελένη Βλάχου, *Πενήντα και κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια: Ο αγώνας των ανθελλήνων 1967-1974* τόμ. 3, Αθήνα 1992, σ. 12-13, *Έθνος*, 20 Απριλίου 1967.

¹⁹ *Η Αυγή*, 20 Απριλίου 1967. Βλ. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: χούντα: φάκελος Κύπρου 1967-1974*, τόμ.6, Αθήνα 1986, σ. 7.

1. Ο ελληνικός Τύπος πριν το πραξικόπημα (1965-1967)

1.1. Η ενεργή παρέμβαση του Τύπου στα γεγονότα του 1965

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, ο ελληνικός Τύπος παρουσίαζε ιδιαίτερη ανάπτυξη και πολυμορφία, αποτελώντας έναν από τους βασικούς φορείς της κοινής γνώμης. Μόνο στην περιοχή της Αττικής, ήδη το 1964, κυκλοφορούσε μεγάλος αριθμός εντύπων, που περιλάμβανε δεκάδες ημερήσιες εφημερίδες, εκατοντάδες περιοδικά, αλλά και πλήθος μη καθημερινών εκδόσεων. Ενώ αντίστοιχα εκτεταμένη ήταν η εκδοτική δραστηριότητα και στην υπόλοιπη χώρα.²⁰ Η έντονη αυτή παρουσία του Τύπου συνοδευόταν από έντονη πολιτική διαφοροποίηση, η οποία αντικατόπτριζε το γενικό κλίμα πόλωσης της εποχής. Στον χώρο της δεξιάς βρίσκονταν εφημερίδες όπως η *Καθημερινή*, η *Ακρόπολις*, η *Μεσημβρινή*, η *Απογευματινή* και η *Βραδυνή*, οι οποίες στήριζαν την δεξιά παράταξη. Η εφημερίδα *Εστία* υποστήριζε τους Προοδευτικούς του Σπύρου Markezίνη, ενώ φίλοι των κεντρών κομμάτων ήταν οι εφημερίδες το *Βήμα*, τα *Νέα*, η *Ελευθερία*, η *Αθηναϊκή* και το *Έθνος*. Η *Αυγή* από την πλευρά της στήριζε ένθερμα την αριστερά, μέσω της Ε.Δ.Α. Συνεπώς, φαίνεται πως ο Τύπος της εποχής δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στην καταγραφή των πολιτικών εξελίξεων, αλλά εντούτοις συμμετείχε ενεργά και στη διαμόρφωση του πολιτικού κλίματος.²¹

Η έντονη αυτή πολιτική διαφοροποίηση του Τύπου δεν παρέμεινε στατική, αλλά συνδέθηκε άμεσα με τις εξελίξεις της περιόδου, οι οποίες κορυφώθηκαν το 1965. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διαδοχής του Γεωργίου Παπανδρέου, όπου η δημοσιογραφική παρέμβαση συνέβαλε στη διαμόρφωση έντονων αντιπαραθέσεων. Ενδεικτικά, ο Πάνος Κόκκας, στηρίζοντας την υποψηφιότητα του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, άσκησε σφοδρή κριτική στον Ανδρέα Παπανδρέου, επιχειρώντας να περιορίσει την πολιτική του επιρροή. Το πολιτικό κλίμα οξύνθηκε ακόμη περισσότερο στις αρχές του 1965, όταν τέθηκε σε συζήτηση το θέμα της παραπομπής του Κωνσταντίνου Καραμανλή σε Ειδικό Δικαστήριο, με αφορμή υποθέσεις της Δ.Ε.Η. Η στάση του Μητσοτάκη υπέρ της παραγραφής των αδικημάτων προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και ενίσχυσε τη φημολογία που αναπτυσσόταν στον Τύπο γύρω από την «αποστασία», δημιουργώντας ακόμη μεγαλύτερη όξυνση της δημόσιας αντιπαράθεσης.²²

²⁰ Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα 2008, σ. 12-13.

²¹ Jean Meynaud, Παναγιώτης Μερλόπουλος, Γεράσιμος Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1945*, τόμ. Α, Αθήνα 2002, σ. 224-228.

²² *Ελευθερία*, 21 Ιουλίου 1965. Βλ. ακόμη Γιώργος Λεονταρίτης, ό.π., σ. 166-168· Γεώργιος Ι. Ράλλης, ό.π., σ. 88-89.

Η ένταση αυτή δεν περιορίστηκε σε υπαινιγμούς, αλλά εκφράστηκε όλο και πιο ανοιχτά μέσα από τον Τύπο. Στις 29 Απριλίου 1965, η εφημερίδα *Ελευθερία* προχώρησε σε ιδιαίτερα σκληρή επίθεση κατά του Ανδρέα Παπανδρέου, χρησιμοποιώντας έντονα απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς για το περιβάλλον του και αμφισβητώντας ευθέως το πολιτικό του ρόλο. Η στάση αυτή αποτυπώνεται χαρακτηριστικά και στο πρωτοσέλιδο της ίδιας ημέρας, όπου κυριαρχούσε ο τίτλος «Περιορισμένη η αρμοδιότης του κ. Α. Παπανδρέου». Η επιλογή του συγκεκριμένου τίτλου δεν είχε απλώς ενημερωτικό χαρακτήρα, αλλά λειτουργούσε ως σαφής πολιτική παρέμβαση, καθώς επιχειρούσε να δημιουργήσει την εικόνα ενός υπουργού με μειωμένη επιρροή και περιορισμένη πολιτική αυτονομία στο εσωτερικό της κυβέρνησης. Συγχρόνως, στο σχετικό δημοσίευμα υπογραμμιζόταν ότι κρίσιμες αποφάσεις και βασικές αρμοδιότητες εξακολουθούσαν να παραμένουν υπό τον έλεγχο του ίδιου του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, γεγονός που ενίσχυε την εντύπωση ύπαρξης εσωτερικών τριβών και αμφισβήτησης γύρω από τη θέση του Ανδρέα Παπανδρέου στην κυβερνητική ιεραρχία.

Η προβολή του ζητήματος με τόσο έντονο τρόπο στο πρωτοσέλιδο αναδεικνύει τον ιδιαίτερα ενεργό ρόλο του Τύπου στη διαμόρφωση πολιτικών εντυπώσεων και στη δημόσια ανάδειξη εσωκομματικών ισορροπιών της Ένωσης Κέντρου. Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης το γεγονός ότι η εφημερίδα επέλεγε να προβάλλει την υπόθεση μέσα από δραματικούς και έντονα πολιτικοποιημένους τίτλους, στοιχείο που αποτυπώνει τον βαθμό πόλωσης που χαρακτήριζε ήδη τον δημόσιο λόγο πριν ακόμη από την κορύφωση της κρίσης του καλοκαιριού του 1965. Μέσα από τέτοιου είδους δημοσιεύματα γίνεται εμφανές ότι ο ελληνικός Τύπος της περιόδου λειτούργησε όχι μόνο ως φορέας ενημέρωσης, αλλά και ως ενεργός παράγοντας πολιτικής πίεσης, επηρεάζοντας άμεσα τον τρόπο με τον οποίο η κοινή γνώμη αντιλαμβανόταν τις εσωτερικές συγκρούσεις και τις πολιτικές ισορροπίες της εποχής.²³ Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, υπογράμμιζε ότι ο ίδιος δεν μπορούσε να προβάλλει ηγετικές αξιώσεις, εφόσον ο πρωθυπουργός παρέμενε ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο οποίος ωστόσο επέλεξε να μην οξύνει περαιτέρω την αντιπαράθεση, περιοριζόμενος σε έμμεσες τοποθετήσεις υπεράσπισης του γιου του.²⁴

Την ίδια περίοδο, το κλίμα επιβαρυνόταν περαιτέρω από ευρύτερες ανησυχίες σχετικά με την πολιτική σταθερότητα της χώρας. Αναφορές της εποχής παρομοίαζαν την ελληνική κατάσταση με διεθνή παραδείγματα πολιτικής κρίσης, όπως αυτό του Αγίου Δομίνικου. Μέσα σε αυτό το κλίμα, τον Μάιο του 1965 δημοσιεύτηκαν προειδοποιήσεις για ενδεχόμενη παρέμβαση αντικοινοβουλευτικών δυνάμεων. Ιδιαίτερη σημασία είχε η δημόσια χρήση του όρου «χούντα», ο οποίος άρχισε πλέον να χρησιμοποιείται για να περιγράψει κύκλους που φέρονταν να προετοιμάζουν πραξικοπηματικές λύσεις, ενισχύοντας το αίσθημα ανησυχίας για την πορεία του πολιτεύματος.²⁵

²³ *Ελευθερία*, 29 Απριλίου 1965.

²⁴ Σπύρος Λιναρδάτος, ό.π., σ. 134-140.

²⁵ *Το Βήμα*, 21 Μαΐου 1965. Βλ. Nerio Minuzzo, *Εφτά χρόνια, τρεις μήνες, δύο μέρες*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 170-171.

Ιδιαίτερη σημασία για τη διαμόρφωση του πολιτικού κλίματος είχαν οι αποκαλύψεις που άρχισαν να δημοσιεύονται στον Τύπο την άνοιξη του 1965, μέσω της εμφάνισης καταγγελιών περί υπονομευτικής δράσης. Δημοσιεύματα της εφημερίδας *Ημερήσιος Κήρυκας Λάρισας*, έκαναν λόγο για την ύπαρξη μιας υποτιθέμενης αριστερής παραστρατιωτικής οργάνωσης, της Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α, η οποία συνδεόταν με τον Ανδρέα Παπανδρέου. Σύμφωνα με εφημερίδες της αντιπολίτευσης, η οργάνωση αυτή παρουσιαζόταν ως απειλή για το πολίτευμα και τη βασιλευόμενη δημοκρατία, ενισχύοντας τη ρητορική περί επικείμενης εκτροπής. Οι αντιδράσεις στον Τύπο υπήρξαν έντονες, αλλά όχι ενιαίες. Ορισμένες εφημερίδες υποστήριζαν την ανάγκη διερεύνησης της υπόθεσης και προστασίας της θεσμικής τάξης, ενώ άλλες, όπως η εφημερίδα *Ελευθερία*, εστίασαν στην πολιτική ευθύνη, στρέφοντας την κριτική τους προσωπικά κατά του Ανδρέα Παπανδρέου και ζητώντας την απομάκρυνση του από το πολιτικό προσκήνιο.²⁶

Ταυτόχρονα, η κατάσταση οξύνθηκε περισσότερο από την υπόθεση του λεγόμενου «Σαμποτάζ του Έβρου». Το πόρισμα της σχετικής έρευνας, σύμφωνα με τον *Εθνικό Κήρυκα* και την εφημερίδα *Ακρόπολις*, που δημοσιοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1965, απέδιδε την ευθύνη σε οργανωμένη κομμουνιστική δράση, ενισχύοντας το κλίμα φόβου και καχυποψίας. Οι πληροφορίες αυτές αναπαράχθηκαν εκτενώς από μερίδα του Τύπου, με δημοσιεύματα που τόνιζαν την ύπαρξη δικτύων και πυρήνων εντός του στρατεύματος, συμβάλλοντας έτσι στη διόγκωση της εικόνας περί «εσωτερικού εχθρού».²⁷

Αυτές οι εξελίξεις δεν άφησαν ανεπηρέαστο τον πολιτικό κόσμο. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος υιοθέτησε την εκδοχή που έκανε λόγο για οργανωμένη υπονομευτική δράση, ενώ ο Γεώργιος Παπανδρέου, ευρισκόμενος ήδη σε δύσκολη θέση λόγω της υπόθεσης Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α., παρέπεμπε το ζήτημα στη δικαστική διερεύνηση. Αντίθετα, η αριστερά αντιμετώπισε τις εξελίξεις ως μέρος ευρύτερης συνωμοτικής δραστηριότητας ακροδεξιών κύκλων κάνοντας λόγο για σκόπιμη καλλιέργεια αντικομμουνιστικού κλίματος με στόχο την υπονόμηση της δημοκρατικής ομαλότητας. Η στάση αυτή αποτυπώθηκε με ιδιαίτερα χαρακτηριστικό τρόπο στην εφημερίδα *Αυγή* της 13^{ης} Ιουνίου 1965. Μέσα από πρωτοσέλιδα όπως «Σκευωρία του ΙΔΕΑ» και «Ο πανηγυρισμός του 'σαμποτάζ' χιτλερικό τέχνασμα», η εφημερίδα απέρριπτε πλήρως την επίσημη εκδοχή περί οργανωμένης κομμουνιστικής δράσης και παρουσίαζε την υπόθεση ως αποτέλεσμα συντονισμένης αντικομμουνιστικής προπαγάνδας. Επίσης, η χρήση ιδιαίτερα επιθετικής και φορτισμένης γλώσσας αναδεικνύει όχι μόνο την πολιτική θέση της εφημερίδας, αλλά και τον βαθμό πόλωσης που χαρακτήριζε τον δημόσιο λόγο της περιόδου.

Όπως προαναφέρθηκε, η *Αυγή* παρουσίαζε τις εξελίξεις ως οργανωμένη προσπάθεια τρομοκράτησης της κοινής γνώμης και προετοιμασίας αυταρχικών λύσεων, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση ενός κλίματος έντονης πολιτικής σύγκρουσης και αμοιβαίας καχυποψίας. Μέσα από αυτή τη ρητορική καθίσταται εμφανές ότι ο ελληνικός Τύπος της περιόδου δεν λειτουργούσε αποκλειστικά ως μέσο ενημέρωσης, αλλά ως ενεργός φορέας

²⁶ *Ελευθερία*, 23 Μαΐου 1965. Βλ. ακόμη Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 99-108.

²⁷ *Εθνικός Κήρυξ*, 11 Ιουνίου 1965· *Ακρόπολις*, 11 Ιουνίου 1965. Βλ. Λεωνίδα Καλλιβερέτακης, ό.π., σ. 132-136.

πολιτικής παρέμβασης, ο οποίος συμμετείχε άμεσα στη διαμόρφωση των πολιτικών αντιλήψεων και της δημόσιας συζήτησης γύρω από την κρίση του 1965.²⁸

Οι αντικρουόμενες αυτές ερμηνείες αποτυπώθηκαν με σαφήνεια και στον υπόλοιπο Τύπο της περιόδου. Εφημερίδες, όπως η *Αθηναϊκή*, αμφισβήτησαν ευθέως την επίσημη εκδοχή, παρουσιάζοντας την υπόθεση ως μέσο τρομοκράτησης της κοινής γνώμης. Στο ίδιο πνεύμα, η *Ελευθερία* επεσήμανε εναλλακτικές ερμηνείες των γεγονότων αποδίδοντας τα αίτια σε τεχνικούς ή συγκυριακούς παράγοντες.²⁹ Η *Μακεδονία* έθεσε ανοιχτά το ερώτημα περί πιθανής πολιτικής σκευωρίας³⁰, ενώ η *Αυγή* προχώρησε ακόμη περισσότερο κάνοντας λόγο για συντονισμένη αντεπίθεση «κύκλων της ανωμαλίας».³¹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αντικρουόμενων ερμηνειών, η άποψη ότι επρόκειτο για σκευωρία άρχισε σταδιακά να αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα. Η εκδοχή αυτή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στο πολιτικό και δημοσιογραφικό πεδίο. Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της Ε.Δ.Α, Ηλίας Ηλίου, προειδοποίησε για κινήσεις ακροδεξιών αξιωματικών, εκφράζοντας ανησυχία για ενδεχόμενη υπονόμευση της δημοκρατικής ομαλότητας.³² Παράλληλα, φιλοκυβερνητικές εφημερίδες άσκησαν σφοδρή κριτική στον Γεώργιο Παπαδόπουλο, ενισχύοντας το κλίμα πολιτικής έντασης γύρω από το πρόσωπο του. Αν και η υπόθεση «Σαμποτάζ του Έβρου» λειτούργησε ως παράγοντας προσωρινής εκτόνωσης των εσωκομματικών εντάσεων, η μετέπειτα αποκάλυψη της σκευωρίας οδήγησε σε νέα περίοδο πολιτικής έντασης.³³ Η *Ημέρα* περιέγραψε την ύπαρξη ενός ευρύτερου δικτύου εσωτερικών αντιπαραθέσεων στο κυβερνητικό στρατόπεδο, στο οποίο εμπλέκονταν διάφοροι πολιτικοί παράγοντες με κοινό τους σημείο την αντίθεση τους προς τον Γεώργιο και Ανδρέα Παπανδρέου.³⁴

Οι πολιτικές εξελίξεις επιταχύνθηκαν με την κρίση που οδήγησε στην αποκαλούμενη «Αποστασία». Στις 15 Ιουλίου 1965, ο Γεώργιος Παπανδρέου συναντήθηκε με τον βασιλιά Κωνσταντίνο Β' με αντικείμενο τη διαφωνία γύρω από τον έλεγχο του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας και, ειδικότερα, την αντικατάσταση του Πέτρου Γαρουφαλιά. Ο Παπανδρέου επιδίωκε την απομάκρυνση του, ενώ ο βασιλιάς αντιδρούσε έντονα, επιδιώκοντας τη διατήρηση επιρροής στο στράτευμα. Οι συνομιλίες δεν κατέληξαν σε συμφωνία και ο πρωθυπουργός υπέβαλε την παραίτηση του.

Το κλίμα πολιτικής έντασης και αβεβαιότητας αποτυπώθηκε άμεσα και στον Τύπο της εποχής. Η εφημερίδα *Πελοπόννησος* της 15^{ης} Ιουλίου 1965, δημοσίευσε ένα πρωτοσέλιδο στο οποίο κυριαρχούσαν δραματικοί τίτλοι όπως «Παραίτεται εντός της ημέρας η κυβέρνηση Παπανδρέου;» και «Ο Παπανδρέου θέτει εις κίνδυνον την

²⁸ *Αυγή*, 13 Ιουνίου 1965.

²⁹ *Ελευθερία*, 14 Ιουνίου 1965.

³⁰ *Μακεδονία*, 15 Ιουνίου 1965.

³¹ *Η Αυγή*, 20 Ιουνίου 1965. Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 132-160.

³² Αχιλλέας Χατζόπουλος, *Το χρονικό ενός ρεπόρτερ*, Αθήνα 1974, σ.15-18.

³³ Γιάννης Κατράκης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Αθήνα 1974, σ. 16-17.

³⁴ *Η Ημέρα*, 29 Ιουνίου 1965. Βλ. Σταύρος Π. Ψυχάρης, «Η συνομοσία του Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. και η μυστική συμφωνία του 1967: το παρασκήνιο που οδήγησε στα Ιουλιανά», *Το Βήμα*, 10 Ιουλίου 2011.

δημοκρατίαν». Επίσης, η εφημερίδα προειδοποιούσε ότι η χώρα βρισκόταν «προ του αμέσου λαϊκού μετώπου», υιοθετώντας σαφώς αντικομμουνιστική και κινδυνολογική ρητορική.³⁵

Ακολούθως, ο βασιλιάς προχώρησε στον διορισμό νέας κυβέρνησης με στελέχη προερχόμενα από την Ένωση Κέντρου, γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και αιφνιδιασμό στο πολιτικό σκηνικό.³⁶ Η πολιτειακή μεταβολή επιβεβαιώθηκε και σε θεσμικό επίπεδο μέσω της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως* της 16^{ης} Ιουλίου 1965, όπου δημοσιεύτηκαν τα βασιλικά διατάγματα διορισμού της κυβέρνησης του Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα. Η άμεση έκδοση και δημοσίευση των σχετικών διαταγμάτων αποτυπώνει τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική κρίση μετατράπηκε ταχύτατα σε επίσημη κυβερνητική αναδιάταξη, σηματοδοτώντας την έναρξη της περιόδου της Αποστασίας σε θεσμικό πλέον επίπεδο.³⁷

Η αίσθηση πολιτικής αποσταθεροποίησης ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο μέσα από τον Τύπο της επόμενης ημέρας. Στον *Εθνικό Κήρυκα* της 16^{ης} Ιουλίου, κυριαρχούσαν τίτλοι όπως «Η πολιτική κρίσις αποκορυφούται», «Παραιτήθη χθες ο κ. Γ. Παπανδρέου» και «Πρωθυπουργός ο κ. Γ. Νόβας». Η εφημερίδα παρουσίαζε τις εξελίξεις ως κορύφωση μιας βαθιάς πολιτικής κρίσης, ενώ ταυτόχρονα προέβαλε εκτενώς τις αντιδράσεις στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου και τις πρώτες κοινωνικές κινητοποιήσεις.³⁸ Αντίστοιχα αποκαλυπτική υπήρξε και η στάση της εφημερίδας *Το Βήμα*, το οποίο αντιμετώπισε τις εξελίξεις με ιδιαίτερα αιχμηρή γλώσσα. Ο κεντρικός τίτλος ήταν «Επρόδωσαν την Ένωσιν Κέντρου και τον Γεώργιον Παπανδρέου», ενώ έκανε λόγο και για «συνεργασία ανακτόρων και προδοτών». Η ρητορική αυτή αποτυπώνει την ανοιχτή πλέον πολιτική τοποθέτηση σημαντικού μέρους του κεντρώου Τύπου υπέρ του Γεωργίου Παπανδρέου και εναντίον των επιλογών των Ανακτόρων και των αποστατών βουλευτών.³⁹

Χαρακτηριστική είναι και η εικόνα που αποτυπώνεται στην εφημερίδα *Μακεδονία* της 21^{ης} Αυγούστου 1965, κατά την περίοδο της πολιτικής κρίσης που ακολούθησε την Αποστασία. Στα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας κυριαρχούν αναφορές στη νέα κυβέρνηση Τσιριμώκου, στις έντονες πολιτικές αντιδράσεις και στις αιματηρές συγκρούσεις που σημειώνονταν στους δρόμους της Αθήνας. Η χρήση δραματικών τίτλων, όπως «Αιματηραί συγκρούσεις την νύκτα εις Αθήνας», καθώς και η εκτενής κάλυψη των πολιτικών διεργασιών και των κοινωνικών αντιδράσεων, αποτυπώνουν το ιδιαίτερα τεταμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου.

Επιπλέον, η θεματολογία της εφημερίδας αναδεικνύει τον έντονα πολιτικοποιημένο χαρακτήρα του ελληνικού Τύπου κατά το 1965. Οι εφημερίδες δεν περιορίζονταν μόνο στην καταγραφή των γεγονότων, αλλά συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση του δημόσιου πολιτικού λόγου, επηρεάζοντας το κλίμα της πολιτικής αντιπαράθεσης και ενισχύοντας την ήδη υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική πόλωση. Μέσα από τη δραματική γλώσσα, την

³⁵ *Πελοπόννησος*, 15 Ιουλίου 1965.

³⁶ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 178-179.

³⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 16 Ιουλίου 1965.

³⁸ *Εθνικός Κήρυξ*, 16 Ιουλίου 1965.

³⁹ *Το Βήμα*, 16 Ιουλίου 1965.

προβολή των συγκρούσεων και τη συνεχή ανάδειξη της πολιτικής κρίσης, ο Τύπος συνέβαλε στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος διαρκούς έντασης και αβεβαιότητας, το οποίο χαρακτήρισε την ελληνική πολιτική ζωή κατά την περίοδο της Αποστασίας. Το κλίμα αυτό της πολιτικής αστάθειας, της κοινωνικής έντασης και της αβεβαιότητας αποτυπώνεται και σε προσωπικές μαρτυρίες πολιτικών προσώπων της εποχής.⁴⁰

Ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου περιγράφει χαρακτηριστικά το κλίμα που επικράτησε σε κοινωνική δεξίωση της περιόδου, όπου κυριαρχούσαν η οργή και η αβεβαιότητα για τις εξελίξεις. Παράλληλα δημοσιογραφικές και επιχειρηματικές παρεμβάσεις, όπως εκείνες που αποδίδονται στον εκδότη της *Μακεδονία*, Βελλίδη, αποτυπώνουν την αντίληψη ότι η πολιτική κρίση συνδεόταν τόσο με την αδυναμία της κυβέρνησης όσο και με τον κίνδυνο πολιτικής αστάθειας και κοινωνικής έντασης.⁴¹

Ολοένα και περισσότερο αναδεικνυόταν ο ενεργός ρόλος συγκεκριμένων εκδοτών και εφημερίδων, οι οποίοι παρενέβαιναν άμεσα στη διαμόρφωση του πολιτικού κλίματος. Ο Βελλίδης, σε συνδυασμό με τον Πάνο Κόκκα της *Ελευθερίας*, βρέθηκε στο επίκεντρο σχετικών αναφορών, καθώς η Βλάχου απέδιδε σ' αυτούς σημαντική επιρροή στις εξελίξεις της περιόδου, κάνοντας λόγο για ιδιαίτερα αιχμηρή και συχνά επιθετική αρθρογραφία. Ενδεικτικά, η εφημερίδα *Ελευθερία* ασκούσε συστηματική κριτική στον Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ *Το Βήμα* παρουσιαζόταν πιο συγκρατημένο, γεγονός που αποτυπώνει τη διαφοροποίηση του Τύπου.⁴²

Συγχρόνως, ο Γεώργιος Παπανδρέου αντέδρασε στη πολιτική αποσταθεροποίηση κηρύσσοντας τον «Ανένδοτο Αγώνα», επιχειρώντας να συσπειρώσει τις δυνάμεις της Ένωσης Κέντρου. Η ανταπόκριση υπήρξε μαζική, με εκτεταμένες κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις σε ολόκληρη τη χώρα, οι οποίες αποτύπωναν την έντονη κοινωνική πόλωση της περιόδου.⁴³ Στο ίδιο πλαίσιο, καταγράφηκαν και προσπάθειες πολιτικής εκτόνωσης μέσω παρασκηνιακών διαβουλεύσεων μεταξύ πολιτικών παραγόντων και εκδοτικών κύκλων, όπως αυτές που συνδέθηκαν με τον Λαμπράκη, Βελλίδη και τον Γιάννη Παπαγεωργίου. Οι συζητήσεις αυτές αφορούσαν τη διαμόρφωση μιας μεταβατικής κυβερνητικής λύσης, γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και αντικρουόμενες δημοσιογραφικές ερμηνείες ως προς το περιεχόμενο και τον σκοπό τους.⁴⁴

Οι εξελίξεις του καλοκαιριού του 1965 ανέδειξαν τον ενεργό ρόλο των συμπολιτευόμενων εκδοτών στις πολιτικές διεργασίες της περιόδου, οι οποίοι κινήθηκαν σε ένα πλαίσιο ισορροπιών ανάμεσα στη δημόσια τοποθέτηση και στις παρασκηνιακές διεργασίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η δημόσια υποστήριξη του Γεωργίου Παπανδρέου, ενώ συγχρόνως υπήρχαν διεργασίες που προωθούσαν παρασκηνιακά τον Στεφανόπουλο. Παραδείγματος χάριν, *Το Βήμα* υποστήριζε τη συνταγματική νομιμότητα της εντολής προς τον

⁴⁰ *Μακεδονία*, 21 Αυγούστου 1965.

⁴¹ Χρίστος Χριστοδούλου, *Ο εκδότης Ιωάννης Βελλίδης*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 135-140.

⁴² *Καθημερινή*, 24 Οκτωβρίου 1965. Βλ. επίσης Ελένη Βλάχου, ό.π., σ. 170-171.

⁴³ Γιώργος Δελαστίκ, «Από τα Ιουλιανά στη Δικτατορία», στο «Επτά Ημέρες: η Ελλάδα τον 21^ο αιώνα 1965-1970», *Καθημερινή*, 12 Δεκεμβρίου 1999, σ. 8-11.

⁴⁴ Θανάσης Ξηρός, ό.π., σ. 384-387.

Παπανδρέου, ενώ προέβαλε και τη δυνατότητα μιας συναινετικής πολιτικής μετάβασης, αποτυπώνοντας τη διττή στάση σημαντικών εκδοτικών μέσων της εποχής.⁴⁵

Η παρασκηνιακή αυτή δραστηριότητα κορυφώθηκε τον Αύγουστο του 1965, όταν συμπολιτευόμενοι εκδότες και πολιτικοί παράγοντες συνυπέγραψαν συμφωνίες με στόχο την εκτόνωση της πολιτικής έντασης και τη διαμόρφωση νέας κυβερνητικής λύσης υπό τον Στεφανόπουλο.⁴⁶ Ωστόσο, οι διεργασίες αυτές προκάλεσαν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις, με αποτέλεσμα την εκδήλωση κινητοποιήσεων και επιθέσεων κατά συγκεκριμένων εφημερίδων που θεωρήθηκαν ότι συμμετείχαν ενεργά στις πολιτικές εξελίξεις. Η ένταση κλιμακώθηκε περαιτέρω, ενώ οι δημόσιες παρεμβάσεις πολιτικών προσώπων και εκδοτών ανέδειξαν το εύθραυστο πολιτικό σκηνικό. Παράλληλα, η αδυναμία σταθεροποίησης της κυβέρνησης και η όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης οδήγησαν σε συνεχή αναπαραγωγή συγκρούσεων στον δημόσιο λόγο.⁴⁷

1.2. Η διαρκής πολιτική αστάθεια και ο ρόλος του Τύπου το 1966

Η έναρξη του 1966 σημαδεύτηκε από τη συνέχιση και την όξυνση της πολιτικής έντασης, ήδη από τα τέλη του προηγούμενου έτους. Το πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του βασιλιά κινήθηκε σε έντονα αντικομμουνιστικό τόνο, παρουσιάζοντας τον κομμουνισμό ως εξωτερική απειλή για το ελληνικό κράτος και συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός κλίματος καχυποψίας και πολιτικής πόλωσης. Η διαφορετική πρόσληψη του βασιλικού διαγγέλματος αποτυπώθηκε άμεσα και στον Τύπο της 1^{ης} Ιανουαρίου 1966. Η εφημερίδα *Ελευθερία* προέβαλε το πρωτοχρονιάτικο μήνυμα του βασιλιά με σχετικά ουδέτερο τρόπο, δίνοντας έμφαση στο «διάγγελμα προς τον λαό» και αναφορές περί αισιοδοξίας για το νέο έτος. Η συνολική παρουσίαση του θέματος επιχειρούσε να διατηρήσει έναν τόνο πολιτικής ομαλότητας και εθνικής ενότητας, εντάσσοντας το βασιλικό μήνυμα στο πλαίσιο της θεσμικής λειτουργίας του κράτους.⁴⁸

Αντίθετα, η εφημερίδα *Αυγή* αντιμετώπισε το ίδιο διάγγελμα με ιδιαίτερα επιθετικό τρόπο, επιλέγοντας τον χαρακτηριστικό τίτλο «Βασιλικό διάγγελμα – κήρυγμα μίσους». Μέσα από τη ρητορική αυτή, η εφημερίδα κατηγορούσε ανοιχτά τον βασιλιά ότι αναπαρήγαγε εμφυλιοπολεμικά στερεότυπα και ενίσχυε τον αντικομμουνισμό, καλλιεργώντας κλίμα πολιτικής έντασης και διχασμού. Ακόμη, η χρήση εκφράσεων όπως

⁴⁵ *Το Βήμα*, 8 Αυγούστου 1965. Βλ. ακόμη Σπύρος Λιναρδάτος, ό.π., σ. 265-267.

⁴⁶ Γιώργος Λεονταρίτης, ό.π., σ. 428-429, 435-436.

⁴⁷ *Ελευθερία*, 20 Αυγούστου 1965. Βλ. McDonald, ό.π., σ. 18-20.

⁴⁸ *Ελευθερία*, 1 Ιανουαρίου 1966.

«σήμα κινδύνου» και οι συνεχείς αναφορές σε «αποστάτες» και «ανώμαλες εξελίξεις» αποτυπώνουν τον ιδιαίτερα συγκρουσιακό χαρακτήρα του δημόσιου λόγου της εποχής.⁴⁹

Η αντιπαράθεση των δύο αυτών πρωτοσέλιδων αναδεικνύει με χαρακτηριστικό τρόπο τον βαθμό της πολιτικής πόλωσης που είχε ήδη διαμορφωθεί στις αρχές του 1966. Ο ελληνικός Τύπος δεν λειτουργούσε ως ουδέτερος φορέας ενημέρωσης, αλλά ως ενεργός μηχανισμός πολιτικής παρέμβασης, ο οποίος ερμήνευε και παρουσίαζε τα ίδια γεγονότα μέσα από διαφορετικά ιδεολογικά και πολιτικά φίλτρα. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, οι εφημερίδες συνέβαλαν ενεργά στη διαμόρφωση ενός κλίματος καχυποψίας, ενώ ο δημόσιος λόγος τροφοδοτήθηκε περισσότερο από παρεμβάσεις που ενίσχυναν τη ρητορική περί «εσωτερικού» εχθρού. Ενδεικτική υπήρξε η δημοσίευση, τον Ιανουάριο 1966, ανώνυμης επιστολή του Στυλιανού Παττακού στην εφημερίδα *Ελληνικός Βορράς*, η οποία περιέγραφε την κατάσταση της χώρας με όρους γενικευμένης κρίσης και αποσύνθεσης, ενισχύοντας την αίσθηση επικείμενου κινδύνου.⁵⁰

Την ίδια περίοδο, η αναφορά στον «κομμουνιστικό κίνδυνο» δεν περιορίστηκε σε επίπεδο ρητορικής, αλλά συνδέθηκε και με πιο οργανωμένες κρατικές πρακτικές. Τον Φεβρουάριο του 1966, οι κρατικοί μηχανισμοί, με κεντρικό ρόλο της Κ.Υ.Π., προχώρησαν στην εκπόνηση σχεδίων για την αντιμετώπιση του λεγόμενου εσωτερικού εχθρού, αξιοποιώντας τόσο μηχανισμούς παρακολούθησης όσο και πρακτικές επηρεασμού της κοινής γνώμης. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερη σημασία είχε η ανάπτυξη μεθόδων έμμεσης προπαγάνδας, όπως η διάδοση ανυπόγραφων δημοσιευμάτων και καλλιέργεια φημών, γεγονός που καταδεικνύει τη συστηματική προσπάθεια διαμόρφωσης ενός συγκεκριμένου πολιτικού κλίματος.⁵¹

Ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής αποδόθηκε στη λεγόμενη «προπαγάνδα του ψιθύρου», η οποία θεωρήθηκε εξαιρετικά αποτελεσματική για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Σύμφωνα με την αντίληψη των κρατικών μηχανισμών, η διάδοση ανεπιβεβαίωτων πληροφοριών και φημών μπορούσε να επηρεάσει ευρύτερα κοινωνικά στρώματα πιο άμεσα από τον ίδιο τον Τύπο, ιδίως σε μια κοινωνία όπου η προσωπική επικοινωνία και η προφορική μετάδοση ειδήσεων διατηρούσαν σημαντική βαρύτητα. Με αυτό τον τρόπο, κατέστη δυνατή η κυκλοφορία ισχυρισμών που δεν θα μπορούσαν εύκολα να διατυπωθούν επώνυμα, συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός διάχυτου κλίματος καχυποψίας και πολιτικής ανησυχίας.⁵²

Την ίδια στιγμή, η ενίσχυση της αντικομμουνιστικής ρητορικής δεν περιορίστηκε σε κρατικές πρωτοβουλίες, αλλά βρήκε απήχηση και σε τμήματα του Τύπου. Ορισμένοι δημοσιογράφοι, όπως ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, υιοθέτησαν λόγο που όχι μόνο τόνιζε την ύπαρξη «κομμουνιστικού κινδύνου», αλλά άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο ακόμη και εκτροπής από το κοινοβουλευτικό πλαίσιο, εφόσον αυτό παρουσιαζόταν ως αναγκαίο

⁴⁹ *Η Αυγή*, 1 Ιανουαρίου 1966.

⁵⁰ Chris M. Woodhouse, ό.π., σ.28· Σπύρος Σακελλαρόπουλος, ό.π. σ.286-287.

⁵¹ Γιώργος Γεωργιάδης, ό.π. σ. 305-306.

⁵² Ανδρέας Λεντάκης, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, Αθήνα 1975, σ.72-75.

μέτρο.⁵³ Οι δημόσιες παρεμβάσεις του, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας, συνέβαλαν στη σταδιακή νομιμοποίηση τέτοιων αντιλήψεων, ενώ η ίδρυση της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος* ενίσχυσε την παρουσία ενός λόγου που συνδύαζε την επίκληση της πολιτικής σταθερότητας με σαφείς αντικομμουνιστικές θέσεις. Έτσι, ο Τύπος δεν λειτούργησε μόνο ως φορέας πληροφόρησης, αλλά και ως μηχανισμός διάδοσης ιδεολογικών προσεγγίσεων που επηρέαζαν άμεσα το πολιτικό κλίμα.⁵⁴

Επίσης, η εμφάνιση του νέου εκδότη Σάββα Κωνσταντόπουλου, συνδέθηκε με ευρύτερες πολιτικές επιδιώξεις που δεν περιορίζονταν στη δημόσια ρητορική. Ο *Ελεύθερος Κόσμος* συνοδεύτηκε από στόχους που, σύμφωνα με διπλωματικές εκτιμήσεις της εποχής, υπερέβαιναν τις επίσημες διακηρύξεις και συνδέονταν με παρεμβάσεις στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό, όπως η αποδυνάμωση της κυβέρνησης του Στέφανου Στεφανόπουλου και η ενίσχυση του Γαρουφαλιά για την πρωθυπουργική θέση. Ωστόσο, οι σχετικές εισηγήσεις δεν υιοθετήθηκαν από τον βασιλιά, ο οποίος φαίνεται να προσανατολίστηκε σε διαφορετικές εκτιμήσεις για την πορεία της χώρας.⁵⁵

Είναι φανερό η ιδιαίτερη βαρύτητα που απέκτησαν οι αναλύσεις που τόνιζαν την ενίσχυση των αντικοινοβουλευτικών τάσεων και την άνοδο της πολιτικής επιρροής δυνάμεων που αμφισβητούσαν τη μοναρχία. Εκθέσεις της περιόδου υπογράμμιζαν τόσο την ενίσχυση της εκλογικής επιρροής της Αριστεράς όσο και τη μείωση της απήχησης της βασιλικής εξουσίας, γεγονός που ενίσχυε τα σενάρια περί έκτακτων λύσεων. Μέσα σε αυτό το κλίμα, εξετάστηκε ακόμη και το ενδεχόμενο αναστολής συνταγματικών διατάξεων, ενώ παράλληλα δρομολογήθηκαν σκέψεις για την προετοιμασία πραξικοπηματικών σεναρίων.⁵⁶

Φυσικά, δεν έλειψαν και προσπάθειες πολιτικής διαμεσολάβησης μέσω του Τύπου. Χαρακτηριστική υπήρξε η επαφή, τον Οκτώβριο του 1966, του Δημήτρη Μπίτσιου με τον Χρήστο Λαμπράκη και τον Γεώργιο Μαύρο, με στόχο την αναζήτηση μιας διεξόδου εκτόνωσης της κρίσης. Οι εφημερίδες του Λαμπράκη, που είχαν ήδη διαδραματίσει ενεργό ρόλο στις προηγούμενες εξελίξεις, εμφανίστηκαν διατεθειμένες να συμβάλουν προς αυτή την κατεύθυνση, θέτοντας ωστόσο συγκεκριμένους όρους, όπως η αποφυγή ποινικών διώξεων που θα μπορούσαν να ενισχύσουν πολιτικά πρόσωπα, μεταξύ των οποίων και ο Ανδρέας Παπανδρέου.⁵⁷

Πρέπει να τονιστεί πως οι εκδότες δεν περιορίστηκαν μόνο στη διαμόρφωση του πολιτικού κλίματος, αλλά επιχείρησαν να επηρεάσουν άμεσα τις εσωτερικές ισορροπίες της Ένωσης Κέντρου. Ο Χρήστος Λαμπράκης, μέσω των εφημερίδων *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, εισηγήθηκε τον προσωρινό παραγκωνισμό του Ανδρέα Παπανδρέου, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να περιοριστεί η ένταση που επικρατούσε στο εσωτερικό του κόμματος. Ο Γεώργιος Παπανδρέου αποδέχθηκε τη σχετική πρόταση επιδιώκοντας να διαφυλάξει την κομματική

⁵³ Σπύρος Λιναρδάτος, ό.π., σ. 331-332.

⁵⁴ Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Σάββας Κωνσταντόπουλος: τα άγνωστα ντοκουμέντα (1966-1981)*, Αθήνα 2003, σ. 30-41, 107-108, 237-240.

⁵⁵ *Ελεύθερος Κόσμος*, 11 Αυγούστου 1966.

⁵⁶ Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα 2002, σ. 253-256.

⁵⁷ *Τα Νέα*, 11 Οκτωβρίου 1966. Βλ. Δημήτρης Μπίτσιος, *Στα όρια των καιρών*, Αθήνα 1997, σ. 101-104.

συνοχή, σε μια περίοδο κατά την οποία εξελίσσονταν παρασκηνιακές προσπάθειες προσέγγισης μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων. Στις διεργασίες αυτές φαίνεται ότι συμμετείχαν τόσο ο Λαμπράκης από την πλευρά του κέντρου, όσο και η Ελένη Βλάχου από τον χώρο της δεξιάς, γεγονός που αναδεικνύει τον ενεργό ρόλο των εκδοτών στη διαμόρφωση πολιτικών συσχετισμών.⁵⁸

Η εξέλιξη αυτή ώθησε τον Ανδρέα Παπανδρέου να αναζητήσει εναλλακτικά μέσα πολιτικής παρέμβασης. Το φθινόπωρο του 1966 προχώρησε στην έκδοση του περιοδικού *Νέοι Δρόμοι*, μέσω του οποίου επιδίωξε να προβάλλει τις θέσεις του για να ενισχύσει την παρουσία του στον δημόσιο διάλογο, διατηρώντας ταυτόχρονα μια ισορροπία σε σχέση με την ηγεσία του κόμματος. Παράλληλα, οι πολιτικές εξελίξεις επιταχύνθηκαν ραγδαία. Τον Δεκέμβριο του 1966, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γνωστοποίησε στα γραφεία της Καθημερινής, την πρόθεση της Ε.Ρ.Ε. να αποσύρει την εμπιστοσύνη της από την κυβέρνηση Στεφανόπουλου, προκρίνοντας τη συγκρότηση μιας μεταβατικής, μη πολιτικής κυβέρνησης με στόχο τη διενέργεια εκλογών.⁵⁹ Η κατεύθυνση αυτή φαίνεται ότι έγινε αποδεκτή και από τον Γεώργιο Παπανδρέου, ενώ η *Ελευθερία* παρουσίασε τις εξελίξεις ως μέρος ενός ευρύτερου σχεδιασμού, που περιλάμβανε τόσο τη διαμόρφωση νέου κυβερνητικού σχήματος όσο και τη διευθέτηση εκκρεμών ζητημάτων, όπως η υπόθεση Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α.⁶⁰ Οι σχετικές εκτιμήσεις επιβεβαιώθηκαν λίγες ημέρες αργότερα, όταν, στις 22 Δεκεμβρίου 1966, σχηματίστηκε κυβέρνηση υπό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο, σηματοδοτώντας μια νέα φάση πολιτικής μετάβασης.⁶¹

Η συγκρότηση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, ωστόσο, δεν έγινε αποδεκτή χωρίς αντιδράσεις στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου. Ο Ανδρέας Παπανδρέου εξέφρασε ανοιχτά τη διαφωνία του, θεωρώντας ότι τον νέο σχήμα υπονόμει τις βασικές πολιτικές θέσεις της παράταξης. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ανησυχώντας για το ενδεχόμενο διάσπασης, επιχείρησε να περιορίσει τις αντιδράσεις, επιδιώκοντας την αποφυγή δημόσιας ρήξης.⁶² Παρά τις προσπάθειες αυτές, ο Ανδρέας αρχικά τάχθηκε υπέρ της καταψήφισης της νέας κυβέρνησης, επιλογή που ενίσχυσε την απήχηση του σε πιο ριζοσπαστικά τμήματα της βάσης, αλλά ταυτόχρονα ενέτεινε τον κίνδυνο εσωτερικής αποσταθεροποίησης.

Η εικόνα αυτή ενισχυόταν και από τον τρόπο με τον οποίο ορισμένες εφημερίδες παρουσίαζαν τις σχέσεις μεταξύ του Γεωργίου και του Ανδρέα Παπανδρέου. Ενδεικτικό υπήρξε πρωτοσέλιδο της *Βραδυνής* στα τέλη του Δεκεμβρίου 1966, το οποίο έκανε λόγο για «ανοιχτή ρήξη πατρός και υιού Παπανδρέου», παρουσιάζοντας τη διαφωνία γύρω από τη στάση απέναντι στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου ως ένδειξη βαθύτερης κρίσης στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου. Παράλληλα, δημοσιεύματα της ίδιας περιόδου προέβαλλαν την πολιτική κατάσταση ως ιδιαίτερα εύθραυστη, κάνοντας λόγο για «κρίσιμα ερωτήματα εν όψει των εξελίξεων» και

⁵⁸ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, τόμ. Β', Αθήνα 2006, σ.312-317.

⁵⁹ Δημήτρης Γ. Κούσουλας, *Πολιτικές Ευθύνες 1964-1974*, Αθήνα 1987, σ. 62.

⁶⁰ *Ελευθερία*, 21 Δεκεμβρίου 1966.

⁶¹ Chris M. Woodhouse, ό.π., σ. 164-165.

⁶² *Μακεδονία*, 27 Δεκεμβρίου 1966.

αναδεικνύοντας την αβεβαιότητα που επικρατούσε γύρω από την πορεία της χώρας. Η δραματική γλώσσα και η έντονη προβολή των εσωτερικών αντιπαραθέσεων συνέβαλαν περαιτέρω στη διαμόρφωση ενός κλίματος πολιτικής ανησυχίας και αβεβαιότητας στα τέλη του 1966.⁶³ Τελικά, λίγες ημέρες αργότερα αναγκάστηκε να αναδιπλωθεί και ευθυγραμμιστεί με τη συνολική κομματική στάση, αποτρέποντας την άμεση ρήξη.⁶⁴

Καθ' όλη τη διάρκεια των τελευταίων μηνών του 1966, ο ελληνικός Τύπος συνέχιζε να αντανakλά, αλλά και να ενισχύει το ιδιαίτερα πολωμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου. Η υπόθεση Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. εξακολουθούσε να απασχολεί έντονα τη δημόσια συζήτηση, με εφημερίδες όπως η *Αυγή* να αμφισβητούν ανοιχτά την αξιοπιστία των κατηγοριών και να παρουσιάζουν τη σχετική δικαστική διαδικασία ως πολιτικά υποκινούμενη. Την ίδια στιγμή, μέσα από πρωτοσέλιδα που καλούσαν σε «γενική κινητοποίηση» και σε προετοιμασία «για την εκλογική νίκη», προβαλλόταν η ανάγκη πολιτικής συσπείρωσης απέναντι στις εξελίξεις και ενίσχυσης των δημοκρατικών δυνάμεων ενόψει των επερχόμενων εκλογών. Η ρητορική αυτή αποτυπώνει την ένταση και την ιδεολογική όξυνση που χαρακτήριζαν τον δημόσιο λόγο κατά τους τελευταίους μήνες πριν από τις εκλογές του 1967, επιβεβαιώνοντας ότι το πολιτικό κλίμα παρέμενε ιδιαίτερα εύθραυστο και βαθιά διχασμένο.⁶⁵

1.3. Η κορύφωση της πολιτικής αστάθειας και η λειτουργία του Τύπου το 1967

Η έναρξη του 1967 συνοδεύτηκε από μια νέα, ιδιαίτερη αιχμηρή παρέμβαση του Τύπου, η οποία επανέφερε στο προσκήνιο τις παρασκηνακές πολιτικές συνεννοήσεις. Την Πρωτοχρονιά, η εφημερίδα *Ελευθερία*, προχώρησε στη δημοσίευση του περιεχομένου μιας ιδιωτικής συνομιλίας μεταξύ του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, του Δημήτριου Μπίτσιου και της Ελένης Βλάχου. Το δημοσίευμα απέδιδε το περιεχόμενο του λεγόμενου «μνημονίου» στο προσωπικό αρχείο του Κανελλόπουλου, υποστηρίζοντας ότι αυτό αποκάλυπτε το παρασκήνιο των πολιτικών εξελίξεων των προηγούμενων μηνών.⁶⁶ Σύμφωνα με την ερμηνεία της εφημερίδας, το επίμαχο κείμενο κατέδειχνε την ύπαρξη ενός ευρύτερου σχεδίου πολιτικών παρεμβάσεων με σαφείς στοχεύσεις. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν η αποδυνάμωση του Γεωργίου Παπανδρέου, η περιθωριοποίηση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, καθώς και η ανάσχεση της επιρροής της φιλοκαραμανλικής πτέρυγας της Ε.Ρ.Ε.⁶⁷ Παράλληλα, το δημοσίευμα υποστήριζε ότι το μνημόνιο επιβεβαίωνε την ύπαρξη συνεννόησης μεταξύ του Παπανδρέου, του Κανελλόπουλου και του βασιλιά για την ανατροπή της κυβέρνησης του Στεφανόπουλου, ενώ απέδιδε σε πρόσωπα όπως ο Μπίτσιος, η Βλάχου και ο Λαμπράκης ενεργό ρόλο σε αντικαραμανλικές διεργασίες. Ιδιαίτερη

⁶³ *Βραδυνή*, 27 Δεκεμβρίου 1966.

⁶⁴ Γιάννης Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Αθήνα 1974, σ. 246-247.

⁶⁵ *Η Αυγή*, 29 Δεκεμβρίου 1966.

⁶⁶ Μπίτσιος, ό.π., σ. 106-115.

⁶⁷ *Ελευθερία*, 1 Ιανουαρίου 1967.

έμφασή δινόταν μάλιστα σε σενάρια που προέβλεπαν ακόμη και την ενεργοποίηση του στρατού σε περίπτωση πολιτικής αποσταθεροποίησης.⁶⁸

Η δημοσίευση του «μνημονίου» από την *Ελευθερία* ανέδειξε για ακόμη μία φορά τον ενεργό ρόλο του ελληνικού Τύπου στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου. Η προβολή παρασκηνιακών συνομιλιών, σε συνδυασμό με τις αναφορές σε πολιτικές συνωμοσίες και ενδεχόμενη εμπλοκή του στρατού, συνέβαλε στην ενίσχυση ενός ήδη επιβαρυσμένου πολιτικού κλίματος. Επιπρόσθετα, η ιδιαίτερη δραματική και συγκρουσιακή γλώσσα του δημοσιεύματος αποτυπώνει τον βαθμό πολιτικής πόλωσης που χαρακτήριζε τον δημόσιο λόγο στις αρχές του 1967, σε μια περίοδο κατά την οποία η αίσθηση πολιτικής αστάθειας και θεσμικής αβεβαιότητας παρέμενε ιδιαίτερα έντονη.⁶⁹

Την ίδια στιγμή, σημαντικοί εκδοτικοί παράγοντες συνέχιζαν να παρεμβαίνουν ενεργά στις πολιτικές διεργασίες της περιόδου. Για την *Ελευθερία* ο Χρήστος Λαμπράκης είχε κομβική θέση στις εξελίξεις, υποστηρίζοντας πως ο εκδότης διατηρούσε ενεργό συμμετοχή στις σχετικές διεργασίες. Το δημοσίευμα προχωρούσε ακόμη περισσότερο, αποδίδοντας του προθέσεις επηρεασμού άλλων εφημερίδων, όπως το *Έθνος*, καθώς και ρόλο στη διαμόρφωση κοινοβουλευτικών συσχετισμών υπέρ μιας ενδεχόμενης κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. Οι ισχυρισμοί αυτοί προσέδιδαν στο ζήτημα ευρύτερες πολιτικές διαστάσεις, ενισχύοντας την εικόνα ενός εκτεταμένου δικτύου συντονισμένων παρεμβάσεων.⁷⁰

Όπως ήταν αναμενόμενο η δημοσιοποίηση του κειμένου προκάλεσε άμεσες και έντονες αντιδράσεις από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Ο Μπίτσιος αμφισβήτησε την αξιοπιστία του, χαρακτηρίζοντας το ασαφές και αποσπασματικό. Ο Κανελλόπουλος το απέρριψε ως συκοφαντικό, ενώ η Βλάχου επέκρινε τη στάση της εφημερίδας, υποστηρίζοντας ότι το δημοσίευμα διαστρέβλωνε τις πραγματικές επιδιώξεις όσων επιζητούσαν την πολιτική ομαλοποίηση. Αντιθέτως, ο Ηλίας Ηλίου, υιοθέτησε μια πιο επιφυλακτική στάση ως προς την πλήρη απόρριψη του περιεχομένου, επισημαίνοντας ότι ορισμένα από τα στοιχεία που περιλαμβάνονταν στο κείμενο αντιστοιχούσαν σε ήδη γνωστές πληροφορίες.⁷¹

Η πορεία προς τις εκλογές του 1967 διαμορφωνόταν μέσα σε ένα κλίμα αυξανόμενης ανησυχίας, που κάθε άλλο παρά προμήνυε ομαλή εξέλιξη. Στους κόλπους του στρατεύματος, κύκλοι υπερσυντηρητικών αξιωματικών αντιμετώπιζαν με έντονο προβληματισμό το ενδεχόμενο εκλογικής επικράτησης της Ένωσης Κέντρου, ιδίως λόγω του ενισχυμένου ρόλου που αναμενόταν να διαδραματίσει ο Ανδρέας Παπανδρέου.⁷² Οι φόβοι αυτοί αποτυπώθηκαν και σε παρεμβάσεις προσώπων του Τύπου. Ο εκδότης του εγκυκλοπαιδικού λεξικού *Ήλιος*,

⁶⁸ Μιχάλης Κατσιγέρας, «Το μνημόνιο συνωμοσίας της *Ελευθερίας*: μια εκ των υστέρων ανάγνωση», στο Μανώλης Βασιλάκης, *Από τον ανέκδοτο στη δικτατορία*, Αθήνα 2009, σ. 404-414.

⁶⁹ *Ελευθερία*, 1 Ιανουαρίου 1967.

⁷⁰ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση μέχρι τους συνταγματάρχες*, Αθήνα 1974, σ. 160-162.

⁷¹ *Ελευθερία*, 4 Ιανουαρίου 1967. Βλ. Δημήτριος Κούσουλας, ό.π., σ. 78-79· Μιχάλης Κατσιγέρας, ό.π., σ. 407-408.

⁷² Γιώργος Λεονταρίτης, ό.π., σ. 509.

Γιάννης Πασσάς προειδοποίησε τον Παπανδρέου ότι μια τέτοια εξέλιξη ενδέχεται να προκαλέσει αντίδραση του στρατού, εκφράζοντας μάλιστα την εκτίμηση ότι η ίδια η εκλογική διαδικασία θα μπορούσε να οδηγήσει σε επικίνδυνη αποσταθεροποίηση. Ο Παπανδρέου, ωστόσο, εμφανίστηκε καθησυχαστικός, απορρίπτοντας το ενδεχόμενο αυθαίρετης στρατιωτικής παρέμβασης χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά.⁷³

Παρά τις προειδοποιήσεις αυτές ένα τμήμα του δημοσιογραφικού κόσμου υποτίμησε τον κίνδυνο πολιτειακής εκτροπής. Η ιδέα μιας δικτατορίας αντιμετωπιζόταν από ορισμένους ως αναχρονιστική, ασύμβατη με τη μεταπολεμική ευρωπαϊκή πραγματικότητα και τη δημοκρατική παράδοση της χώρας. Σε ανάλογο πνεύμα κινήθηκε και ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος επιχείρησε να κατευνάσει τις ανησυχίες των υποστηρικτών του, παρουσιάζοντας τα σενάρια περί δικτατορίας ως εργαλείο πολιτικής πίεσης και εκφοβισμού. Υποστήριζε ότι τέτοιες αναφορές λειτουργούσαν είτε ως μέσο προετοιμασίας συμβιβασμών είτε ως μηχανισμός επηρεασμού της εκλογικής διαδικασίας, εκτιμώντας παράλληλα ότι διεθνείς εσωτερικές συνθήκες καθιστούσαν απίθανη μια τέτοια εξέλιξη.⁷⁴

Εντούτοις, την ίδια στιγμή, στον Τύπο κυκλοφορούσαν πληροφορίες που ενίσχυαν το αίσθημα ανασφάλειας. Στις 23 Φεβρουαρίου 1967 δημοσιεύματα αναφέρονταν σε επαφές και συσκέψεις που σχετίζονταν με αμερικανικές υπηρεσίες, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο στήριξης ενός στρατιωτικού καθεστώτος στην Ελλάδα.⁷⁵ Η Καθημερινή υποβάθμιζε τη σημασία αυτών των πληροφοριών εστιάζοντας αντίθετα στον κίνδυνο μιας μετεκλογικής συνεργασίας μεταξύ της Ένωσης Κέντρου και της Ε.Δ.Α. Κατά την εφημερίδα ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα μπορούσε να οδηγήσει σε σοβαρή πολιτειακή εκτροπή, αφήνοντας μάλιστα ανοιχτό το ενδεχόμενο στρατιωτικής παρέμβασης ως αντίδραση σε μια τέτοια εξέλιξη.⁷⁶

Στις αρχές Μαρτίου, σημειώθηκε μια σειρά βομβιστικών επιθέσεων στο κέντρο της Αθήνας. Η εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος* απέδωσε άμεσα τις ενέργειες αυτές σε κεντροαριστερές δυνάμεις, ενώ παράλληλα κρατικοί μηχανισμοί διέδιδαν πληροφορίες περί εξοπλισμού κομμουνιστικών ομάδων.⁷⁷ Ωστόσο, διαφορετικές εκτιμήσεις, μεταξύ των οποίων και εκείνες του Ανδρέα Παπανδρέου, απέδιδαν τις επιθέσεις σε ακροδεξιούς κύκλους που επιδίωκαν τη δημιουργία κλίματος ανασφάλειας, ικανού να δικαιολογήσει την αναβολή των εκλογών και την παρέμβαση του στρατού. Ακόμη και ο Κανελλόπουλος φέρεται να αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό τις επίσημες εκδοχές, εκτιμώντας ότι τέτοιες ενέργειες δεν εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της κεντροαριστεράς και εκφράζοντας ανησυχία για τις εντυπώσεις που διαμορφώνονταν στο περιβάλλον του βασιλιά.⁷⁸

⁷³ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας*, Αθήνα 1975, σ. 38-41.

⁷⁴ Σταύρος Ρουσσεάς, *Ο θάνατος μιας δημοκρατίας: η Ελλάδα και η αμερικανική συνείδηση*, Αθήνα 1974, σ. 72.

⁷⁵ *Τα Νέα*, 23 Φεβρουαρίου 1967. Βλ. Γιάννης Βούλτεψης, *Η καταγωγή και ο θάνατος της συνωμοσίας*, Αθήνα 1976, σ. 71-72.

⁷⁶ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, ό.π., τόμ. Β, σ. 348-349.

⁷⁷ *Ελεύθερος Κόσμος*, 9 Μαρτίου 1967.

⁷⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, ό.π., σ. 411-412 και Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, ό.π., τόμ. Β, σ. 337.

Συμπληρωματικά, μέρος του συντηρητικού Τύπου συνέχιζε να προβάλλει έντονα ζητήματα δημόσιας τάξης και εσωτερικής ασφάλειας. Ενδεικτικά, η εφημερίδα *Βραδυνή* τον Μάρτιο του 1967 αναφερόταν σε αυξημένη αστυνομική ετοιμότητα απέναντι σε ενδεχόμενες «δυναμιτιστικές απόπειρες», ενώ έκανε λόγο για παρακολούθηση «εξτρεμιστών του Κ.Κ.Ε. και τροτσκιστών». Μέσα από τέτοιου είδους δημοσιεύματα ενισχύονταν η εικόνα ύπαρξης εσωτερικών απειλών κατά της δημόσιας τάξης και της πολιτικής σταθερότητας, στοιχείο που συνέβαλε στην περαιτέρω όξυνση του πολιτικού κλίματος κατά τους τελευταίους μήνες πριν από την δικτατορία.⁷⁹

Ταυτόχρονα με την όξυνση του πολιτικού κλίματος, ενισχύονταν και οι πιέσεις για αναβολή των εκλογών από συγκεκριμένους υπερσυντηρητικούς κύκλους. Στον πυρήνα αυτών των διεργασιών συγκαταλέγονταν πρόσωπα, όπως η βασίλισσα Φρειδερίκη, ο εκδότης του Ελεύθερου Κόσμου Σάββας Κωνσταντόπουλος, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, ο Πέτρος Γαρουφαλιάς, καθώς και οι στρατιωτικοί Χρήστος Αποστολάκος και Νίκος Φαρμάκης. Την ίδια κατεύθυνση φαίνεται πως συμμερίζονταν και πολιτικές προσωπικότητες όπως ο Ευάγγελος Αβέρωφ, Κωνσταντίνος Τσάτσος και Ιωάννης Παρασκευόπουλος. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η στάση του τελευταίου, ο οποίος, ενώ δημόσια υποστήριζε τη διεξαγωγή εκλογών, στο παρασκήνιο εμφανιζόταν να αντιμετωπίζει σοβαρές επιφυλάξεις, εκτιμώντας ότι μια εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου με τη στήριξη της Αριστεράς θα οδηγούσε σε επικίνδυνη πολιτική εξέλιξη.⁸⁰

Από την άλλη, η αρθρογραφία εφημερίδων δεξιού χώρου ενίσχυε το κλίμα ανησυχίας, προβάλλοντας συστηματικά τον κίνδυνο ενός «Λαϊκού Μετώπου» και διογκώνοντας την απειλή που υποτίθεται ότι συνιστούσαν οργανώσεις όπως οι «Λαμπράκηδες». Το κλίμα αυτό επηρέασε άμεσα κύκλους αξιωματικών, οι οποίοι προσανατολίζονταν σε ενδεχόμενη παρέμβαση, με ορίζοντα μάλιστα την 25^η Μαρτίου. Ωστόσο, οι εξελίξεις ανατράπηκαν προσωρινά όταν έγινε γνωστή η πρόθεση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου να αναλάβει την εξουσία, αντικαθιστώντας την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Η προοπτική μιας συντηρητικής κυβέρνησης υπό τον ίδιο εκτιμήθηκε από ορισμένους στρατιωτικούς, όπως ο Γρηγόριος Σπαντιδάκης, ως πιθανή εναλλακτική που θα καθιστούσε περιττή μια άμεση στρατιωτική κίνηση, χωρίς όμως να αποκλείεται η ενεργοποίηση της σε μεταγενέστερο χρόνο.⁸¹

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κανελλόπουλο στις 3 Απριλίου 1967 δεν οδήγησε, τελικά, σε εκτόνωση της κρίσης. Το πολιτικό αδιέξοδο παρέμενε, ενώ οι παρασκηνιακές διεργασίες συνεχίζονταν με αμείωτη ένταση. Χαρακτηριστική υπήρξε και η στάση της Αυγής στις αρχές Απριλίου του 1967, η οποία αντιμετώπισε τις πολιτικές εξελίξεις μέσα από ιδιαίτερα οξυμένη και συγκρουσιακή ρητορική. Ενδεικτικό αποτελεί το πρωτοσέλιδο της 4ης Απριλίου 1967 με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Νέο Βασιλικό Πραξικόπημα», μέσω του

⁷⁹ *Βραδυνή*, 10 Μαρτίου 1967.

⁸⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, ό.π., σ. 416.

⁸¹ *Βραδυνή*, 15 Μαρτίου 1967. Βλ. επίσης Δημήτριος Κούσουλας, ό.π., σ. 157-159.

οποίου η ανάθεση της διακυβέρνησης στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο παρουσιάστηκε ως αποτέλεσμα αντικοινοβουλευτικών παρεμβάσεων και πολιτικής εκτροπής. Η εφημερίδα προέβαλε εκτενώς και κινητοποιήσεις, συγκεντρώσεις και αντιδράσεις πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, υποστηρίζοντας ότι οι δημοκρατικές δυνάμεις όφειλαν να παραμείνουν σε διαρκή αγωνιστική ετοιμότητα απέναντι στον κίνδυνο αυταρχικών εξελίξεων. Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν επίσης στον ρόλο του παλατιού και εξωκοινοβουλευτικών παρεμβάσεων, στοιχεία που σύμφωνα με την εφημερίδα συνέβαλαν στην αποσταθεροποίηση της πολιτικής ζωής. Η δραματική έκφραση και η έντονα καταγγελτική επιχειρηματολογία της *Αυγής* αποτυπώνουν το κλίμα οξύτατης πολιτικής πόλωσης που επικρατούσε κατά τους τελευταίους μήνες πριν από την επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου.⁸²

Στις 13 Απριλίου, ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης και ο Πάνος Κόκκας επισκέφτηκαν την αμερικανική πρεσβεία, προκειμένου να προωθήσουν μια εναλλακτική λύση. Η πρόταση τους περιλάμβανε το σχηματισμό μιας ευρύτερης κυβερνητικής σύνθεσης, την καθιέρωση της απλής αναλογικής και την αναβολή των εκλογών για μεταγενέστερο χρόνο. Ωστόσο, η προοπτική αυτή προσέκρουε σε δύο βασικά εμπόδια: αφενός, η Ε.Ρ.Ε. επιδίωκε να διατηρήσει τον έλεγχο της εξουσίας, αφετέρου, η Ένωση Κέντρου απέρριπτε τη συμμετοχή σε ένα τέτοιο σχήμα, θεωρώντας ότι δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά.⁸³

Στις 14 Απριλίου, η κυβέρνηση του Κανελλόπουλου προχώρησε στη διάλυση της Βουλής, δρομολογώντας και τυπικά τη διεξαγωγή εκλογών. Η απόφαση αυτή προκάλεσε αντιδράσεις στον Τύπο, αποτυπώνοντας το βάθος της πολιτικής πόλωσης. Η εφημερίδα *Μακεδονία* ερμήνευσε την εξέλιξη ως συνέχεια της εκτροπής που είχε ξεκινήσει με τα Ιουλιανά, υποστηρίζοντας ότι η εκλογική διαδικασία τελούσε πλέον υπό τον έλεγχο της Ε.Ρ.Ε., παρά τη λαϊκή της αποδοκιμασία.⁸⁴ Ακόμη πιο αιχμηρή υπήρξε η στάση της *Αυγής*, η οποία κατήγγειλε ανοιχτά τη διαδικασία, συνδέοντας τη διάλυση της Βουλής με σχέδια νοθείας και με τη σύμπραξη του Παλατιού, στρατιωτικών κύκλων και ξένων παραγόντων. Το ύφος των δημοσιευμάτων αυτών θεωρήθηκε ιδιαίτερα προκλητικό από κύκλους του στρατεύματος, με τον συνταγματάρχη Στυλιανό Παττακό να αποδίδει στον Τύπο ευθύνη για την περαιτέρω όξυνση του κλίματος.⁸⁵

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 19 Απριλίου, ο ελληνικός Τύπος αναδημοσίευσε άρθρο των *New York Times*, το οποίο ασκούσε ευθεία κριτική στον βασιλιά Κωνσταντίνο για τους χειρισμούς του. Το δημοσίευμα υποστήριζε ότι οι επιλογές του ίδιου του μονάρχη είχαν οδηγήσει τη χώρα σε αδιέξοδο, ενισχύοντας τη πόλωση και αποδυναμώνοντας τον θεσμό της μοναρχίας. Μάλιστα, διατύπωνε την εκτίμηση ότι, υπό τις παρούσες συνθήκες, η μόνη εναλλακτική για την αποτροπή της επιστροφής του Γεωργίου Παπανδρέου στην εξουσία θα ήταν μια

⁸² *Η Αυγή*, 4 Απριλίου 1967.

⁸³ Αλέξης Παπαχελάς, ό.π., σ. 303-304.

⁸⁴ *Μακεδονία*, 15 Απριλίου 1967.

⁸⁵ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος», στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 189.

δικτατορία με τη στήριξη του στρατού. Η δημόσια αυτή τοποθέτηση ανέδειξε με σαφήνεια το εύρος της κρίσης, καθώς η προοπτικής στρατιωτικής παρέμβασης δεν αποτελούσε πλέον απλώς αντικείμενο εσωτερικών εκτιμήσεων, αλλά είχε καταστεί ορατή και σε διεθνές επίπεδο.⁸⁶

⁸⁶ Στυλιανός Γ. Παττακός, *21^η Απριλίου 1967: γιατί; ποιοι; πως;*, Αθήνα 1973, σ. 101-102.

2. Η στάση του ελληνικού Τύπου και η επιβολή δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου

2.1. Παραμονές του πραξικοπήματος και ελληνικός Τύπος

Στις παραμονές της 21^{ης} Απριλίου 1967, το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα χαρακτηριζόταν από έντονη αβεβαιότητα και κινητικότητα, με επίκεντρο τις εξελίξεις γύρω από την κυβέρνηση Κανελλόπουλου και τη διαχείριση της υπόθεσης Ανδρέα Παπανδρέου, ενόψει της προεκλογικής περιόδου. Στις 20 Απριλίου δημοσιεύτηκαν πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες η κυβέρνηση προσπαθεί να αναστείλει τις διώξεις κατά του Παπανδρέου, προκειμένου να αποφευχθεί η πολιτική του ενίσχυση. Ο τελευταίος μάλιστα θα μπορούσε να επηρεάσει μαζικά πολιτικά γεγονότα και να προκαλέσει κινητοποιήσεις. Παράλληλα, κυριαρχεί στον Τύπο μια αντίληψη σχετικής ομαλότητας, καθώς δεν φαίνεται να έχει αντιληφθεί την επικείμενη στρατιωτική παρέμβαση προβάλλοντας περισσότερο τη συνέχεια της πολιτικής διαδικασίας.⁸⁷

Αντίστοιχη εικόνα αποτυπώνεται και σε άλλα φύλλα του Τύπου της ίδιας ημέρας, τα οποία εξακολουθούσαν να προσεγγίζουν τις πολιτικές εξελίξεις αποκλειστικά μέσα από το πλαίσιο της κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης και της εκλογικής διαδικασίας. Ενδεικτική υπήρξε η στάση της *Μεσημβρινής*, η οποία στο πρωτοσέλιδο της 20^{ης} Απριλίου 1967, επικέντρωνε το ενδιαφέρον της στις «εκλογικές αψιμαχίες», στις πολιτικές διαβουλεύσεις γύρω από την απλή αναλογική και στις εξελίξεις που αφορούσαν την κυβέρνηση Κανελλόπουλου.⁸⁸

Ανάλογη ήταν και η εικόνα που παρουσίαζαν *Τα Νέα*, όπου κυριαρχούσαν τίτλοι όπως «Αναταραχή στη Δεξιά» και αναφορές στην υπόθεση Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α., ενώ παράλληλα προβαλλόταν με βεβαιότητα η εκτίμηση ότι «οι εκλογές θα γίνουν οριστικά». Η έμφαση των δημοσιευμάτων αυτών παρέμενε στραμμένη στις κομματικές ισορροπίες, στις πολιτικές αντιπαράθεσεις και στις προεκλογικές διεργασίες, χωρίς να διαφαίνεται η αίσθηση μιας επικείμενης στρατιωτικής εκτροπής. Αντιθέτως, ο τρόπος παρουσίασης των εξελίξεων υποδήλωνε ότι σημαντικό μέρος του δημοσιογραφικού κόσμου θεωρούσε πως η πολιτική κρίση, όσο οξυμένη και αν ήταν, θα εξακολουθούσε να εκδηλώνεται εντός των ορίων της συνταγματικής και κοινοβουλευτικής λειτουργίας. Το στοιχείο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποτυπώνει με σαφήνεια το κλίμα εφησυχασμού και τη δυσκολία έγκαιρης κατανόησης της πραγματικής δυναμικής των γεγονότων που επικρατούσε στον ελληνικό

⁸⁷ Ελένη Βλάχου, ό.π., σ. 12-13.

⁸⁸ *Μεσημβρινή*, 20 Απριλίου 1967.

Τύπο ακόμη και λίγες ώρες πριν από την 21^η Απριλίου.⁸⁹ Χαρακτηριστικό της περιόδου αποτελεί η αρθρογραφία της *Αυγής*, η οποία δημοσιεύει κείμενα που απορρίπτουν την πιθανότητα στρατιωτικής εκτροπής, υποστηρίζοντας ότι το πολιτικό σύστημα παραμένει σταθερό και λειτουργικό, παρά την έντονη πόλωση.⁹⁰

Την ίδια στιγμή, στο εσωτερικό του στρατεύματος κορυφώνονταν οι διεργασίες υπέρ μιας δυναμικής παρέμβασης. Στις 20 Απριλίου, ο αρχηγός Γ.Ε.Σ. Γρηγόριος Σπαντιδάκης συναντήθηκε με ανώτατους αξιωματικούς, θέτοντας ανοιχτά το ενδεχόμενο στρατιωτικής παρέμβασης. Παρότι δεν υπήρξε πλήρης συμφωνία, καθώς ορισμένοι αξιωματικοί υποστήριζαν ότι οποιαδήποτε κίνηση όφειλε να πραγματοποιηθεί μόνο με τη συγκατάθεση του βασιλιά, η συζήτηση αυτή κατέδειξε ότι το ενδεχόμενο πραξικοπήματος είχε πλέον περάσει από το επίπεδο της φημολογίας στον πυρήνα των στρατιωτικών σχεδιασμών. Την ίδια στιγμή, μικρές ομάδες συνωμοτών συνέχιζαν τις μυστικές συναντήσεις τους στην Αθήνα, οριστικοποιώντας τις τελευταίες λεπτομέρειες της επιχείρησης. Στις συγκεντρώσεις αυτές αποφασίστηκε, μεταξύ άλλων, η αξιοποίηση του Νατοϊκού σχεδίου «Προμηθεύς», προσαρμοσμένου όμως στις ανάγκες των συνταγματαρχών, με πρόβλεψη όχι μόνο για συλλήψεις αριστερών πολιτών αλλά και για την εξουδετέρωση της πολιτικής ηγεσίας της χώρας. Σημαντική ήταν επίσης η πρόθεση των κινηματιών να χρησιμοποιήσουν ακόμη και το όνομα του βασιλιά, επιδιώκοντας να εξασφαλίσουν την συναίνεση ή τουλάχιστον την ουδετερότητα φιλοβασιλικών αξιωματικών.⁹¹

Παρά την κλιμάκωση των συνωμοτικών ενεργειών, μεγάλο μέρος του δημοσιογραφικού κλάδου εμφανιζόταν απροετοίμαστο απέναντι στο ενδεχόμενο μιας άμεσης δικτατορικής εκτροπής. Η αίσθηση ότι η μεταπολεμική Ελλάδα, ως μέλος της δυτικής συμμαχίας, δεν θα μπορούσε να οδηγηθεί σε ανοιχτή στρατιωτική δικτατορία παρέμεινε ισχυρή ακόμη και λίγες ώρες πριν από το πραξικόπημα. Χαρακτηριστική υπήρξε η στάση της *Αυγής*, η οποία ακόμη και την παραμονή του πραξικοπήματος εξακολουθούσε να προσεγγίζει τις πολιτικές εξελίξεις μέσα στο πλαίσιο κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης και της συνήθους πολιτικής επικαιρότητας. Στα φύλλα της 20^{ης} Απριλίου 1967 κυριαρχούσαν ειδήσεις και πολιτικά σχόλια που αφορούσαν τη δράση της Ε.Δ.Α., εργατικές κινητοποιήσεις, φοιτητικές δραστηριότητες, κοινωνικές διεκδικήσεις και ζητήματα διεθνούς πολιτικής, χωρίς να αποτυπώνεται η αίσθηση μια επικείμενης στρατιωτικής εκτροπής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο με τίτλο «Το κλειδί της Δημοκρατίας: Ισχυρή ΕΔΑ», στο οποίο η πολιτική πραγματικότητα εξακολουθεί να ερμηνεύεται αποκλειστικά μέσα από το πλαίσιο της κοινοβουλευτικής λειτουργίας και της δημοκρατικής πορείας της χώρας.⁹² Η ίδια διατύπωση του τίτλου, καθώς και η γενικότερη επιχειρηματολογία του άρθρου,

⁸⁹ *Τα Νέα*, 20 Απριλίου 1967.

⁹⁰ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας – Χούντα: φάκελος Κύπρου*, Αθήνα 1986, σ.7.

⁹¹ Αλέξανδρος Ζαούσης, *Ο εμπαιγμός: 21 Απριλίου 1967*, τόμ.Α, Αθήνα 1995, σ.282-335.

⁹² *Η Αυγή*, 20 Απριλίου 1967.

αποκαλύπτουν ότι ακόμη και λίγες ώρες πριν από την 21^η Απριλίου, σημαντικό μέρος του πολιτικού και δημοσιογραφικού κόσμου θεωρούσε πως οι εξελίξεις συνεχίζονταν εντός των ορίων του κοινοβουλευτισμού.⁹³

Συγχρόνως, η συνολική θεματολογία της εφημερίδας αντανακλούσε ένα κλίμα πολιτικής «κανονικότητας», στο οποίο κυρίαρχη θέση κατείχαν οι κομματικές διεργασίες, οι κοινωνικές κινητοποιήσεις και οι προεκλογικές ισορροπίες της περιόδου. Η *Αυγή* εξακολουθούσε να δίνει έμφαση στη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, στη σημασία της πολιτικής συμμετοχής και στη δράση των κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων, χωρίς να αντιμετωπίζει ως άμεσο και ορατό το ενδεχόμενο μιας στρατιωτικής παρέμβασης. Το στοιχείο αυτό αποτυπώνεται με χαρακτηριστικό τρόπο το γενικότερο κλίμα εφησυχασμού που επικρατούσε κατά τις τελευταίες ώρες πριν από το πραξικόπημα, ακόμη και σε εφημερίδες με έντονη πολιτική παρουσία και σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό.

Τέλος, η εξέταση των συγκεκριμένων φύλλων αναδεικνύει την αδυναμία έγκαιρης κατανόησης του πραγματικού εύρους της πολιτικής κρίσης που είχε διαμορφωθεί. Παρά την έντονη πόλωση, τις συνεχείς φήμες περί στρατιωτικής παρέμβασης και τη γενικευμένη πολιτική αστάθεια της περιόδου, η πλειονότητα των δημοσιευμάτων εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει τις εξελίξεις ως μέρος μιας οξυμένης, αλλά διαχειρίσιμης πολιτικής αντιπαράθεσης. Μέσα από αυτή την οπτική γίνεται εμφανές ότι το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου δεν αιφνιδίασε μόνο τον πολιτικό κόσμο, αλλά και σημαντικό μέρος του ίδιου του δημοσιογραφικού χώρου, ο οποίος δεν είχε αντιληφθεί πλήρως τη δυναμική και την αμεσότητα της επερχόμενης εκτροπής.⁹⁴

2.2. Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967 και ο Τύπος

Όπως έχει αναφερθεί, η θέση του ελληνικού Τύπου, πριν την επιβολή της δικτατορίας, ήταν ιδιαίτερα σημαντική στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Οι εφημερίδες δεν λειτουργούσαν αποκλειστικά ως μέσα ενημέρωσης, αλλά αποτελούσαν φορείς πολιτικής έκφρασης και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Ιδιαίτερη βαρύτητα είχε το κύριο άρθρο, το οποίο δημοσιευόταν συνήθως στη πρώτη σελίδα και εξέφραζε ξεκάθαρα τη πολιτική τοποθέτηση είτε του εκδότη είτε του βασικού αρθρογράφου της εφημερίδας. Μέσα από αυτή τη λειτουργία, ο Τύπος επηρέαζε ουσιαστικά τις πολιτικές εξελίξεις και τις εκλογικές αναμετρήσεις, ενώ η αυξημένη κυκλοφορία των εφημερίδων κατά τις προεκλογικές περιόδους αποδεικνύει τον ενεργό ρόλο τους στη διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης των πολιτών. Επομένως, η παρέμβαση της δικτατορίας στον χώρο της

⁹³ Χρήστος Ζαφείρης, Γιώργος Κοτσιφός(επ.), Δικτατορία 1967-1974: η έντονη αντίσταση: η έκθεση των ντοκουμέντων, τα πρακτικά της ημερίδας, Θεσσαλονίκη 2010, σ.192-193.

⁹⁴ Η *Αυγή*, 20 Απριλίου 1967.

ενημέρωσης δεν στόχευε απλώς στον περιορισμό της δημοσιογραφικής δραστηριότητας, αλλά κυρίως στον έλεγχο ενός θεσμού που είχε τη δυνατότητα να επηρεάζει καθοριστικά την κοινωνική και πολιτική ζωή.⁹⁵

Σε αυτό το πλαίσιο, ο ελληνικός Τύπος λειτουργούσε σε ένα περιβάλλον έντονης κομματικής διασύνδεσης, όπου πολλές εφημερίδες δεν διατηρούσαν ουδέτερη στάση, αλλά συχνά εξέφραζαν άμεσα ή έμμεσα συγκεκριμένες πολιτικές παρατάξεις, γεγονός που ενίσχυε τον ανταγωνισμό αλλά και την πόλωση της κοινής γνώμης.⁹⁶ Ταυτόχρονα, οι μεγάλες αστικές εφημερίδες είχαν σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση πολιτικών συμμαχιών, ενώ η κυκλοφορία τους συνδεόταν στενά με τις πολιτικές εξελίξεις, δημιουργώντας ένα ιδιαίτερα δυναμικό αλλά και εύθραυστο επικοινωνιακό περιβάλλον. Σημαντικό στοιχείο ήταν επίσης ότι ο Τύπος λειτουργούσε όχι μόνο ως ενημερωτικός μηχανισμός, αλλά και ως εργαλείο πίεσης προς τις κυβερνήσεις, γεγονός που ενίσχυε τη θέση του στον δημόσιο χώρο, ενώ ταυτόχρονα τον καθιστούσε στόχο σε περιόδους πολιτικής αστάθειας.⁹⁷

Η επιβολή της δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967 συντελέστηκε σε ένα περιβάλλον πολιτικής αστάθειας και θεσμικής έντασης, το οποίο είχε διαμορφωθεί ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η όξυνση των πολιτικών συγκρούσεων και η κρίση εμπιστοσύνης προς τους δημοκρατικούς θεσμούς συνέβαλαν στη δημιουργία συνθηκών που επέτρεψαν τη στρατιωτική παρέμβαση, η οποία παρουσιάστηκε από τους πραξικοπηματίες ως «αναγκαία αποκατάσταση της τάξης». Η συγκυρία του Ψυχρού Πολέμου και το αντικομμουνιστικό κλίμα της εποχής ενίσχυσαν ευρύτερα αυταρχικές πρακτικές διακυβέρνησης, μέσα στις οποίες εντάχθηκε και το ελληνικό καθεστώς.⁹⁸ Επιπρόσθετα, η περίοδος πριν το πραξικόπημα χαρακτηριζόταν από έντονη πολιτική πόλωση, διαδοχικές κυβερνητικές κρίσεις και συγκρούσεις μεταξύ θεσμών, γεγονός που επέτεινε την αίσθηση αστάθειας και ενίσχυσε την αντίληψη περί «αναγκαιότητας» μιας εκτροπής σε μερίδα του στρατιωτικού και πολιτικού κατεστημένου.⁹⁹

Οι πρώτες ώρες του πραξικοπήματος προκάλεσαν έντονο κλίμα σύγχυσης και φόβου στην ελληνική κοινωνία. Οι δρόμοι της Αθήνας γέμισαν στρατιωτικά οχήματα και τεθωρακισμένα, ενώ οι πολίτες πληροφορούνταν τις εξελίξεις κυρίως μέσω του ραδιοφώνου, καθώς τα τηλέφωνα, οι συγκοινωνίες και πολλές βασικές λειτουργίες της πόλης είχαν διακοπεί. Η δημόσια ζωή παρέλυσε προσωρινά, ενώ οι συνεχείς στρατιωτικές ανακοινώσεις και τα εμβλήματα που μεταδίδονταν από το ραδιόφωνο ενίσχυσαν το αίσθημα επιβολής και στρατιωτικού ελέγχου. Παράλληλα, οι πολίτες αδυνατούσαν να αποκτήσουν σαφή εικόνα για τα γεγονότα, καθώς η πληροφόρηση ήταν

⁹⁵ Λουκία Δρούλια (επ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2005, σ.30.

⁹⁶ McDonald, ό.π., σ.22.

⁹⁷ Βασίλης Φίλιας, *Τα αζέχαστα και τα λησμονημένα: η πορεία προς τη δικτατορία, η δικτατορία και η αντίσταση, η μεταπολίτευση*, Αθήνα 1997, σ.431-435.

⁹⁸ Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Η δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα 1999, σ.12-18.

⁹⁹ Δημήτρης Χονδροκούκης, *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Αθήνα 1974, σ. 211-212.

αποσπασματική και αυστηρά ελεγχόμενη. Η έλλειψη εφημερίδων και η διακοπή της ελεύθερης επικοινωνίας ενίσχυαν ακόμη περισσότερο την αβεβαιότητα και την αίσθηση απομόνωσης.¹⁰⁰

Την ίδια στιγμή, στον χώρο του Τύπου επικρατούσε πλήρης αποδιοργάνωση. Δημοσιογράφοι και εκδότες προσπαθούσαν να συλλέξουν πληροφορίες μέσα σε ένα κλίμα απόλυτης σύγχυσης, ενώ χαρακτηριστικό είναι ότι ελάχιστα δημοσιεύματα κατάφεραν να κυκλοφορήσουν τις πρώτες ώρες, όπως ένα σύντομο μονόστηλο στην *Καθημερινή* και αντίστοιχη αναφορά στην *Αυγή*, γεγονός που δείχνει το πόσο περιορισμένη ήταν η πρόσβαση στην πληροφόρηση. Συνάμα υπήρξαν άμεσες συλλήψεις πολιτικών προσώπων και δημοσιογράφων, ενώ τις πρώτες εβδομάδες συνελήφθησαν δεκάδες άνθρωποι του Τύπου και αρκετοί οδηγήθηκαν σε εξορία, όπως στη Γυάρο, γεγονός που αποτύπωνε το εύρος της καταστολής. Η κατάσταση αυτή ενίσχυσε το αίσθημα φόβου στον δημοσιογραφικό κόσμο, ο οποίος βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα πρωτόγνωρο καθεστώς αβεβαιότητας και κινδύνου.¹⁰¹

Μέσα σε αυτό το κλίμα, το καθεστώς επιδίωξε από την πρώτη στιγμή να αποκτήσει πλήρη έλεγχο της πληροφόρησης και της δημόσιας έκφρασης. Η εφαρμογή του νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας συνοδεύτηκε από περιορισμούς στις μετακινήσεις, απαγορεύσεις συναθροίσεων και δυνατότητα των στρατιωτικών αρχών να απαγορεύουν οποιαδήποτε δημοσίευση ή ανακοίνωση θεωρούσαν επικίνδυνη για την «ασφάλεια του κράτους». Με τον τρόπο αυτό, η λογοκρισία μετατράπηκε σε βασικό εργαλείο διακυβέρνησης και πολιτικού ελέγχου.¹⁰²

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει και η *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* της 22ας Απριλίου 1967, μέσα από την οποία αποτυπώνεται η άμεση προσπάθεια θεσμικής κατοχύρωσης του νέου καθεστώτος. Ήδη από τις πρώτες ώρες μετά το πραξικόπημα δημοσιεύονταν βασιλικά διατάγματα που αφορούσαν τη συγκρότηση της νέας κυβέρνησης και τη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, γεγονός που καταδεικνύει την επιδίωξη των πραξικοπηματιών να εμφανίσουν την κατάληψη της εξουσίας ως διαδικασία με θεσμική και νομική υπόσταση. Η χρήση της επίσημης κρατικής γλώσσας και η δημοσίευση των σχετικών διαταγμάτων στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* συνέβαλαν στη δημιουργία εικόνας διοικητικής συνέχειας και πολιτειακής νομιμοποίησης, παρά το γεγονός ότι είχε προηγηθεί η βίαιη ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ταυτόχρονα, η ταχύτητα με την οποία δημοσιεύθηκαν τα σχετικά διατάγματα αποκαλύπτει τον βαθμό προετοιμασίας του καθεστώτος και την άμεση ενεργοποίηση των κρατικών μηχανισμών μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος.¹⁰³

Συγχρόνως δημιουργήθηκαν μηχανισμοί ελέγχου της ενημέρωσης μέσω ειδικών υπηρεσιών του κράτους, οι οποίες είχαν την αρμοδιότητα να εγκρίνουν ή να απορρίπτουν δημοσιεύματα πριν τη δημοσίευσή τους, καθιστώντας έτσι την ελευθερία του Τύπου πρακτικά ανενεργή.¹⁰⁴ Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η δικτατορία

¹⁰⁰ Ανδρέας Νενεδάκης, *Ο μαύρος Απρίλης*, Αθήνα 1974, σ.55, 89.

¹⁰¹ Helen Vlachou, *House arrest*, London 1970, σ.18-21.

¹⁰² Ανδρέας Νενεδάκης, *ό.π.*, σ. 55, 89-92.

¹⁰³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 22 Απριλίου 1967.

¹⁰⁴ Helen Vlachou, *ό.π.*, σ. 34-37.

επιχείρησε να ελέγξει όχι μόνο τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών αλλά και το ίδιο το πλαίσιο της επίσημης πληροφόρησης και δημόσιας έκφρασης.

Αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας, το καθεστώς προχώρησε σε αναστολή βασικών συνταγματικών εγγυήσεων και εγκαθίδρυση καθεστώτος έκτακτης ανάγκης, μέσω της εφαρμογής του νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας και της έκδοσης διαταγμάτων που έθεσαν την εξουσία υπό τον πλήρη έλεγχο του στρατού. Η διαδικασία αυτή συνοδεύτηκε από την προβολή προσχηματικής νομιμότητας, όπως η μετάδοση πλαστών βασιλικών διαταγμάτων, τα οποία δημιούργησαν σύγχυση και απέβλεπαν στη νομιμοποίηση του πραξικοπήματος στα μάτια της κοινής γνώμης. Συγχρόνως, οι μαζικές συλλήψεις πολιτών, οι εκτοπίσεις και οι έκτακτες στρατιωτικές εξουσίες δημιούργησαν ένα γενικευμένο κλίμα τρομοκρατίας και φόβου, το οποίο επηρέασε άμεσα και τη λειτουργία του Τύπου.¹⁰⁵ Χαρακτηριστικό είναι ότι μέσα στους πρώτους μήνες της δικτατορίας, μεγάλο μέρος του δημοσιογραφικού κόσμου είτε τέθηκε υπό κράτηση είτε αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα, ενώ οι εναπομείναντες λειτουργούσαν υπό συνεχή επιτήρηση.¹⁰⁶

Στο πλαίσιο αυτής της θεσμικής εκτροπής, ο Τύπος αποτέλεσε έναν από τους πρώτους και βασικότερους στόχους ελέγχου. Η ελευθερία της έκφρασης περιορίστηκε άμεσα μέσω της επιβολής προληπτικής λογοκρισίας, η οποία καθόριζε εκ των προτέρων το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων και αφαιρούσε κάθε δυνατότητα ανεξάρτητης ενημέρωσης. Η κρατική παρέμβαση στον Τύπο δεν περιορίστηκε σε απλές απαγορεύσεις, αλλά επεκτάθηκε σε ένα συνολικό μηχανισμό ελέγχου της πληροφορίας και διαμόρφωσης του δημόσιου λόγου.¹⁰⁷

Η λογοκρισία που επιβλήθηκε μετά το πραξικόπημα δεν αφορούσε μόνο την απαγόρευση συγκεκριμένων ειδήσεων, αλλά επεκτεινόταν σε κάθε μορφή δημόσιου λόγου που μπορούσε να αμφισβητήσει το καθεστώς. Το υπουργείο Τύπου καθόριζε με λεπτομερείς οδηγίες το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων, ενώ οποιαδήποτε αναφορά θεωρούνταν επικίνδυνη μπορούσε να οδηγήσει σε κατάσχεση φύλλων, διακοπή κυκλοφορίας ή ακόμη και διώξεις δημοσιογράφων και εκδοτών.¹⁰⁸ Έτσι, η ενημέρωση μετατράπηκε σταδιακά σε μηχανισμό αναπαραγωγής της κρατικής προπαγάνδας, ενώ η δημοσιογραφική ανεξαρτησία περιορίστηκε σημαντικά. Το καθεστώς επιδίωκε όχι μόνο να αποκρύπτει πληροφορίες, αλλά και να διαμορφώνει συγκεκριμένη εικόνα της πραγματικότητας, παρουσιάζοντας τη δικτατορία ως δύναμη «εθνικής σωτηρίας» και σταθερότητας.

Η λειτουργία αυτή μπορεί να ερμηνευθεί και μέσα από θεωρητικές προσεγγίσεις που συνδέουν τον λόγο με την άσκηση εξουσίας. Σύμφωνα με τον Van Dijk, ο έλεγχος των μέσων ενημέρωσης επιτρέπει στις κυρίαρχες ομάδες

¹⁰⁵ Νίκος Αλιβαζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, σ. 276, 603-610· Αλέξανδρος Ζαούσης, *ό.π.*, σ.401.

¹⁰⁶ Στυλιανός Παττακός, *ό.π.*, σ. 437.

¹⁰⁷ Γιάννης Γκλαβίνας, «Η «Κυρά Αναστασία» και οι Συνταγματάρχες: Η λογοκρισία της δικτατορίας των Συνταγματαρχών στον πολιτισμό και τον δημόσιο λόγο μέσα από το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών», *Νέα Εστία* 176, τχ. 1864, σ.5.

¹⁰⁸ Νίκος Αλιβαζάτος, *ό.π.*, 612-644.

να επηρεάζουν τις αντιλήψεις, τις στάσεις και τις ιδεολογίες της κοινωνίας μέσω της διαχείρισης της πληροφορίας. Ο έλεγχος του δημόσιου λόγου δεν αφορά μόνο τη λογοκρισία, αλλά και τη διαμόρφωση συγκεκριμένων ερμηνειών της πραγματικότητας, μέσα από την επιλογή θεμάτων, τίτλων και τρόπων παρουσίασης των γεγονότων. Στη περίπτωση της ελληνικής δικτατορίας, η στρατιωτική εξουσία επιχείρησε να ελέγξει τόσο την κυκλοφορία της πληροφορίας όσο και τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες αντιλαμβάνονταν την πολιτική κατάσταση, επιδιώκοντας τη δημιουργία κοινωνικής συναίνεσης μέσα από την προπαγάνδα και τον φόβο.¹⁰⁹

Πολλές εφημερίδες είτε ανέστειλαν τη λειτουργία τους είτε τέθηκαν υπό αυστηρή επιτήρηση, ενώ σημαντικές εκδόσεις οδηγήθηκαν σε κλείσιμο ή κατάσχεση λόγω πολιτικής τους στάσης. Η περίπτωση της Ελένης Βλάχου, η οποία αποφάσισε να διακόψει την έκδοση των εφημερίδων της ως πράξη αντίστασης, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πίεσης που ασκήθηκε στον δημοσιογραφικό χώρο αλλά και της ηθικής αντίδρασης απέναντι στη λογοκρισία.¹¹⁰ Αντίστοιχα, η απαγόρευση κυκλοφορίας εφημερίδων όπως η *Αυγή* και η *Δημοκρατική Αλλαγή* καταδεικνύει την πρόθεση του καθεστώτος να εξαλείψει κάθε αντιπολιτευτική φωνή από τον δημόσιο χώρο.¹¹¹

Παράλληλα, το καθεστώς επιχείρησε να ενισχύσει έντυπα που προωθούσαν τη δική του ιδεολογική αφήγηση. Εφημερίδες και εκδόσεις που στήριζαν τη «νεωτερική» εικόνα της επανάστασης πρόβαλλαν την ανάγκη «εξυγίανσης» του πολιτικού συστήματος, παρουσιάζοντας τη στρατιωτική παρέμβαση ως απάντηση στη διαφθορά και την πολιτική κρίση της προδικτατορικής περιόδου. Με αυτόν τον τρόπο, ο Τύπος χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο ως μέσο καταστολής της αντίθετης άποψης, αλλά και ως εργαλείο ιδεολογικής νομιμοποίησης του καθεστώτος.¹¹²

Συνολικά, το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου και η επταετής δικτατορία που ακολούθησε σηματοδότησαν μια περίοδο πλήρους βαθιάς κρίσης της ελευθερίας του Τύπου στην Ελλάδα. Η επιβολή λογοκρισίας, ο έλεγχος της πληροφόρησης, οι διώξεις και των δημοσιογράφων και η φήμωση αντιπολιτευτικών εφημερίδων ανέδειξαν τον κεντρικό ρόλο που απέδιδε το καθεστώς στον έλεγχο της δημόσιας σφαίρας. Ο Τύπος μετατράπηκε από χώρο πολιτικής αντιπαράθεσης και ελεύθερης διακίνησης ιδεών σε πεδίο κρατικής επιτήρησης και ελεγχόμενης ενημέρωσης, γεγονός που αποτυπώνει με σαφήνεια τον αυταρχικό χαρακτήρα της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

¹⁰⁹ Van Dijk, Teun A., *Discourse and Power*, σ.85,102.

¹¹⁰ Χρήστος Ζαφείρης, Γιώργος Κοτσιφός, ό.π., σ.80.

¹¹¹ Αλέξανδρος Ζαούσης, ό.π., σ.460-461.

¹¹² Χρήστος Ζαφείρης, Γιώργος Κοτσιφός, ό.π., σ. 80.

2.3. Οι πρώτες δημοσιογραφικές αναφορές στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967

Οι εφημερίδες αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικές πρωτογενείς πηγές για τη μελέτη της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967, καθώς αποτυπώνουν όχι μόνο την πληροφορία που μεταδιδόταν εκείνη τη στιγμή, αλλά και το γενικότερο κλίμα αβεβαιότητας, φόβου και πολιτικής ρευστότητας που επικρατούσε τις πρώτες ώρες του πραξικοπήματος. Η αξία τους έγκειται στο γεγονός ότι επιτρέπουν την άμεση παρατήρηση του τρόπου με τον οποίο η είδηση της στρατιωτικής παρέμβασης παρουσιάστηκε δημόσια, πριν ακόμη εγκαθιδρυθεί πλήρως ο μηχανισμός λογοκρισίας και ελέγχου της πληροφόρησης από το καθεστώς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι από το σύνολο του ελληνικού ημερήσιου Τύπου, μόνο δύο εφημερίδες κατάφεραν να δημοσιεύσουν αναφορά στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου: η *Καθημερινή* και η *Αυγή*. Το στοιχείο αυτό καταδεικνύει αφενός τον αιφνιδιαστικό χαρακτήρα της στρατιωτικής παρέμβασης και αφετέρου την ταχύτητα με την οποία επιβλήθηκε ο έλεγχος της ενημέρωσης από τις στρατιωτικές αρχές.

Το πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής* της 21^{ης} Απριλίου 1967 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της σύγχυσης και της αβεβαιότητας που επικρατούσαν κατά τις πρώτες ώρες του πραξικοπήματος. Αν και η στρατιωτική παρέμβαση επρόκειτο να μεταβάλει ριζικά το πολιτικό καθεστώς της χώρας, η σχετική αναφορά εμφανίζεται περιορισμένη σε έκταση και ενταγμένη ανάμεσα σε ειδήσεις που αφορούν ζητήματα της καθημερινής πολιτικής και κοινωνικής επικαιρότητας. Το μικρό μονόστηλο με τον τίτλο «Την 2αν πρωϊνήν εξερράγη στρατιωτικών κίνημα» πλαισιώνεται από ειδήσεις σχετικές με αγροτικά μέτρα, συντάξεις, οικονομικές ρυθμίσεις και το αεροπορικό δυστύχημα της Λευκωσίας, γεγονός που αποκαλύπτει ότι το φύλλο είχε ήδη σχεδόν ολοκληρωθεί πριν την εκδήλωση του πραξικοπήματος. Η πληροφορία για το στρατιωτικό κίνημα φαίνεται να προστέθηκε την τελευταία στιγμή, στοιχείο που αντανακλά τον αιφνιδιασμό όχι μόνο της κοινωνίας, αλλά και των ίδιων των δημοσιογραφικών οργανισμών.

Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γλώσσα που χρησιμοποιείται στο δημοσίευμα της *Καθημερινής*. Η εφημερίδα αποφεύγει οποιονδήποτε ανοιχτά καταγγελτικό ή πολιτικά φορτισμένο χαρακτηρισμό, επιλέγοντας τον ουδέτερο όρο «στρατιωτικών κίνημα» αντί όρων όπως «δικτατορία» ή «πραξικόπημα». Η επιλογή αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Αντίθετα, αντανακλά το κλίμα του φόβου και της αβεβαιότητας που επικρατούσε εκείνες τις ώρες, καθώς ούτε οι δημοσιογράφοι ούτε οι πολίτες διέθεταν ακόμη σαφή εικόνα για την έκταση και τη διάρκεια της στρατιωτικής παρέμβασης. Επιπλέον, η χρήση προσεκτικής και περιορισμένης γλώσσας υποδηλώνει ότι ήδη από τις πρώτες ώρες του καθεστώτος είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα πλαίσιο ελέγχου της δημόσιας έκφρασης και της πληροφόρησης.

Το δημοσίευμα της *Καθημερινής* χαρακτηρίζεται και από αποσπασματικότητα και έλλειψη αναλυτικών πληροφοριών. Αναφέρονται συνοπτικά συλλήψεις πολιτικών προσώπων, παρουσία αρμάτων μάχης και

κατάληψη στρατηγικών σημείων της πρωτεύουσας, χωρίς όμως να παρέχονται επαρκείς εξηγήσεις για τα αίτια, τους πρωταγωνιστές ή τους στόχους της στρατιωτικής κίνησης. Η περιορισμένη αυτή πληροφόρηση αποτυπώνει την αδυναμία του Τύπου να λειτουργήσει υπό συνθήκες ελεύθερης και ανεξάρτητης ενημέρωσης. Η διακοπή των τηλεπικοινωνιών, η παρουσία στρατιωτικών δυνάμεων στους δρόμους της Αθήνας και η γενικευμένη αβεβαιότητα καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολη τη διασταύρωση πληροφοριών και την ασφαλή δημοσιογραφική κάλυψη των γεγονότων. Επομένως, το ίδιο το πρωτοσέλιδο λειτουργεί ως ιστορικό τεκμήριο του κλίματος σύγχυσης που επικράτησε κατά την πρώτη ημέρα της δικτατορίας.¹¹³

Αντίστοιχα σημαντική είναι και η περίπτωση της *Αυγής*, η οποία αποτέλεσε τη δεύτερη και τελευταία εφημερίδα που πρόλαβε να δημοσιεύσει αναφορά στο πραξικόπημα πριν επιβληθεί πλήρως η λογοκρισία. Σε αντίθεση με την περισσότερο συγκρατημένη εικόνα της *Καθημερινής*, το δημοσίευμα της *Αυγής* εμφανίζει έντονο πολιτικό χαρακτήρα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις συλλήψεις πολιτικών προσώπων και στις κινήσεις στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων. Ήδη από τον τίτλο του πρωτοσέλιδου προβάλλονται οι συλλήψεις του Μανώλη Γλέζου, του Λεωνίδα Κύρκου και του Ανδρέα Παπανδρέου, γεγονός που αναδεικνύει τον άμεσο πολιτικό προσανατολισμό της καταστολής. Η επιλογή αυτών των προσώπων δεν ήταν τυχαία, καθώς επρόκειτο για προσωπικότητες με έντονη πολιτική παρουσία και συμβολισμό στον χώρο της Αριστεράς και της αντιπολίτευσης.

Το πρωτοσέλιδο της *Αυγής* αποτυπώνει με μεγαλύτερη ένταση το κλίμα της πολιτικής κρίσης και ανασφάλειας που είχε δημιουργηθεί. Οι αναφορές σε «ασυνήθιστες κινήσεις στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων» δημιουργούν αίσθηση έκτακτης κατάστασης, ενώ η δομή της σελίδας και η χρήση μεγάλων τίτλων ενισχύουν τον δραματικό χαρακτήρα της είδησης. Σε αντίθεση με την *Καθημερινή*, όπου η αναφορά στο πραξικόπημα παραμένει περιορισμένη μέσα στην υπόλοιπη ύλη, στην *Αυγή* τα πολιτικά γεγονότα αποκτούν κεντρική θέση και προβάλλονται ως εξέλιξη άμεσης και καθοριστικής σημασίας για τη χώρα. Το στοιχείο αυτό αντανakλά τόσο τη διαφορετική τοποθέτηση της εφημερίδας όσο και την άμεση ανησυχία για τις συνέπειες της στρατιωτικής παρέμβασης στον δημοκρατικό βίο.

Παράλληλα, η περίπτωση της *Αυγής* αναδεικνύει και την άμεση στόχευση του αντιπολιτευτικού Τύπου από το καθεστώς. Η εφημερίδα συγκαταλεγόταν στα έντυπα που απαγορεύτηκαν πολύ σύντομα μετά την επιβολή της δικτατορίας, γεγονός που επιβεβαιώνει την πρόθεση των συνταγματαρχών να εξαλείψουν κάθε δημόσια φωνή που θα μπορούσε να αμφισβητήσει τη νομιμοποίηση του καθεστώτος.¹¹⁴ Η σύντομη αυτή δημοσιογραφική καταγραφή αποκτά, επομένως, ιδιαίτερη ιστορική σημασία, καθώς αποτελεί μία από τις τελευταίες δημόσιες εκφράσεις ενός ελεύθερου αντιπολιτευτικού λόγου πριν την πλήρη επιβολή της λογοκρισίας.¹¹⁵

¹¹³ *Καθημερινή*, 21^η Απριλίου 1967.

¹¹⁴ Ανδρέας Νενεδάκης, ό.π., σ. 92.

¹¹⁵ *Η Αυγή*, 21 Απριλίου 1967.

Η σύγκριση των δύο πρωτοσέλιδων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτυπώνει όχι μόνο διαφορετικές δημοσιογραφικές και πολιτικές προσεγγίσεις αλλά και τις γενικότερες συνθήκες υπό τις οποίες λειτούργησε ο ελληνικός Τύπος την ημέρα του πραξικοπήματος. Και στις δύο περιπτώσεις, η πληροφόρηση εμφανίζεται περιορισμένη και αποσπασματική, γεγονός που αποκαλύπτει το κλίμα αβεβαιότητας και τη δυσκολία πρόσβασης σε αξιόπιστες πληροφορίες. Ωστόσο, η *Καθημερινή* διατηρεί έναν περισσότερο ουδέτερο και συγκρατημένο τόνο, ενώ η *Αυγή* αναδεικνύει πιο άμεσα τον πολιτικό χαρακτήρα των εξελίξεων και τις πρώτες διώξεις πολιτικών προσώπων. Παρά τις διαφορές τους, και τα δύο πρωτοσέλιδα καταγράφουν τη μετάβαση από μια περίοδο πολιτικής αντιπαράθεσης σε ένα αυταρχικό καθεστώς ελέγχου της δημόσιας έκφρασης.

Επιπρόσθετα, τα συγκεκριμένα δημοσιεύματα λειτουργούν ως έμμεση επιβεβαίωση όσων έχουν αναφερθεί σχετικά με την άμεση επιβολή λογοκρισίας από το καθεστώς των συνταγματαρχών. Η περιορισμένη έκταση των πληροφοριών, η προσεκτική έκφραση και η απουσία αναλυτικού σχολιασμού καταδεικνύουν ότι ήδη από τις πρώτες ώρες της 21^{ης} Απριλίου είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα ασφυκτικό πλαίσιο ελέγχου της ενημέρωσης. Ο Τύπος, ο οποίος κατά την προδικτατορική περίοδο αποτελούσε πεδίο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, μετατράπηκε σταδιακά σε χώρο περιορισμένης και ελεγχόμενης πληροφόρησης. Τα πρωτοσέλιδα της *Καθημερινής* και της *Αυγής* αποκτούν, συνεπώς, σπουδαία σημασία όχι μόνο ως δημοσιογραφικά τεκμήρια της ημέρας του πραξικοπήματος, αλλά και ως ιστορικές μαρτυρίες της μετάβασης από την ελευθερία της έκφρασης στη λογοκριμένη δημόσια σφαίρα της δικτατορίας.

Δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι η επιβολή περιορισμών στον Τύπο δεν παρέμεινε μόνο σε πρακτικό επίπεδο, αλλά κατοχυρώθηκε θεσμικά ήδη από τις πρώτες στιγμές της δικτατορίας. Χαρακτηριστικό τεκμήριο αποτελεί η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 21^{ης} Απριλίου 1967, μέσω της οποίας ανακοινώθηκε η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας και η αναστολή βασικών άρθρων του Συντάγματος. Ανάμεσα σε αυτά τα άρθρα περιλαμβάνονταν και το άρθρο 14, το οποίο κατοχύρωνε την ελευθερία του Τύπου και της έκφρασης. Η αναστολή του συγκεκριμένου άρθρου παρείχε στο καθεστώς τη δυνατότητα να επιβάλει προληπτική λογοκρισία, να περιορίζει τη δημοσιογραφική δραστηριότητα και να ελέγχει πλήρως τη δημόσια πληροφόρηση. Με τον τρόπο αυτό, η λογοκρισία απέκτησε επίσημη νομική βάση και μετατράπηκε σε βασικό μηχανισμό πολιτικού ελέγχου και ιδεολογικής επιβολής.

Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άμεσα με τα πρώτα δημοσιογραφικά τεκμήρια της ημέρας του πραξικοπήματος. Τα περιορισμένα και αποσπασματικά δημοσιεύματα των εφημερίδων που προαναφέρθηκαν, αποτυπώνουν το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στην ελεύθερη δημοσιογραφική έκφραση και στην πλήρη επιβολή της κρατικής λογοκρισίας. Μέσα σε ελάχιστες ώρες, ο ελληνικός Τύπος πέρασε από την πολιτική πολυφωνία και τη δημόσια

αντιπαράθεση σε ένα αυστηρά ελεγχόμενο επικοινωνιακό περιβάλλον στο οποίο η ενημέρωση καθοριζόταν πλέον από τις επιδιώξεις της στρατιωτικής εξουσίας.¹¹⁶

¹¹⁶ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 21 Απριλίου 1967.

Επίλογος

Ο ελληνικός Τύπος κατά την περίοδο 1965-1967 αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Οι εφημερίδες δεν περιορίζονταν στην απλή μετάδοση ειδήσεων, αλλά λειτουργούσαν ως φορείς πολιτικής επιρροής, ιδεολογικής αντιπαράθεσης και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Η στενή σύνδεση πολλών εντύπων με πολιτικά κόμματα, εκδοτικά συμφέροντα και ιδεολογικούς χώρους συνέβαλε στη δημιουργία ενός έντονα πολιτικοποιημένου επικοινωνιακού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο ο δημόσιος λόγος αποκτούσε ιδιαίτερη βαρύτητα στις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Η περίοδος που προηγήθηκε του πραξικοπήματος χαρακτηρίστηκε από διαρκή πολιτική αστάθεια, έντονη πόλωση και κρίση εμπιστοσύνης προς τους δημοκρατικούς θεσμούς, στοιχεία που επηρέασαν άμεσα τόσο τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος όσο και τη στάση του Τύπου.

Όπως αναδείχθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, τα γεγονότα των Ιουλιανών του 1965 και η παρατεταμένη πολιτική κρίση που ακολούθησε δημιούργησαν ένα κλίμα συνεχούς αντιπαράθεσης και αβεβαιότητας. Ο ελληνικός Τύπος συμμετείχε ενεργά σε αυτή τη διαδικασία, καθώς πολλές εφημερίδες υιοθέτησαν σαφή πολιτική στάση και παρενέβαιναν άμεσα στον δημόσιο διάλογο. Μέσα από πρωτοσέλιδα, κύρια άρθρα και πολιτικά σχόλια, οι εφημερίδες επηρέαζαν τη διαμόρφωση πολιτικών συσχετισμών, ενίσχυαν την ιδεολογική πόλωση και πολλές φορές λειτουργούσαν ως παράγοντες πολιτικής πίεσης. Η λειτουργία αυτή κατέδειξε τον ιδιαίτερα ισχυρό ρόλο που κατείχε ο Τύπος στη δημόσια σφαίρα της εποχής, αλλά συγχρόνως ανέδειξε και τις αδυναμίες ενός συστήματος ενημέρωσης που χαρακτηριζόταν από έντονο πολιτικό παραλληλισμό και περιορισμένη δημοσιογραφική ουδετερότητα.

Η κορύφωση της πολιτικής αστάθειας κατά το 1966 και τους πρώτους μήνες του 1967 συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος βαθιάς αβεβαιότητας, μέσα στο οποίο ενισχύθηκαν φόβοι σχετικά με την πολιτική ομαλότητα και τη λειτουργία των θεσμών. Το αντικομμουνιστικό κλίμα της εποχής, οι συνεχείς πολιτικές συγκρούσεις και η αδυναμία εξεύρεσης σταθερής κυβερνητικής λύσης δημιούργησαν συνθήκες που αξιοποιήθηκαν από τους πραξικοπηματίες για τη νομιμοποίηση της στρατιωτικής παρέμβασης. Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικό μέρος του Τύπου όχι μόνο κατέγραφε τις πολιτικές εξελίξεις αλλά συχνά συνέβαλλε, άμεσα ή έμμεσα, στη διαμόρφωση ενός κλίματος φόβου, ανασφάλειας και έντασης. Η συνεχής αναπαραγωγή πολιτικών συγκρούσεων, οι έντονες αντικομμουνιστικές αναφορές και η δραματοποίηση της πολιτικής κρίσης συνέβαλαν στη δημιουργία των ψυχολογικών προϋποθέσεων που επέτρεψαν σε ένα μέρος της κοινωνίας να αντιμετωπίσει τη στρατιωτική εκτροπή ως πιθανή λύση απέναντι στην πολιτική αστάθεια.

Παράλληλα, η επιβολή της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967 ανέδειξε με σαφήνεια τη σημασία που επέδιδε το καθεστώς στον έλεγχο της πληροφόρησης και της δημόσιας έκφρασης. Από τις πρώτες κιόλας ώρες του

πραξικοπήματος, οι στρατιωτικές αρχές προχώρησαν στην αναστολή βασικών συνταγματικών ελευθεριών, στην επιβολή καθεστώτος πολιορκίας και στη δημιουργία μηχανισμών προληπτικής λογοκρισίας, οι οποίοι περιόρισαν δραστικά τη λειτουργία της ελεύθερης δημοσιογραφίας. Η αναστολή του άρθρου 14 του Συντάγματος, μέσω της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας θεσμικής κατοχύρωσης του ελέγχου της ενημέρωσης και της κατάργησης της ελευθεροτυπίας. Ο Τύπος, ο οποίος κατά τη προδικτατορική περίοδο λειτουργούσε ως χώρος πολιτικής αντιπαράθεσης και δημόσιου διαλόγου, μετατράπηκε σταδιακά σε πεδίο κρατικής επιτήρησης και ελεγχόμενης πληροφόρησης.

Οι διώξεις δημοσιογράφων, οι συλλήψεις πολιτικών και εκδοτών, οι κατασχέσεις φύλλων και το κλείσιμο εφημερίδων ανέδειξαν τον αυταρχικό χαρακτήρα του καθεστώτος και την προσπάθεια του να εξαλείψει κάθε αντιπολιτευτική φωνή. Η περίπτωση της Ελένης Βλάχου, η οποία ανέστειλε την έκδοση των εφημερίδων της αρνούμενη να λειτουργήσει υπό καθεστώς λογοκρισίας, αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα αντίδρασης απέναντι στον περιορισμό της δημοσιογραφικής ελευθερίας. Αντίστοιχα, η απαγόρευση κυκλοφορίας εφημερίδων όπως η *Αυγή* κατέδειξε ότι το καθεστώς επιδίωκε όχι μόνο τον έλεγχο της πληροφορίας, αλλά και τη συνολική εξουδετέρωση κάθε πολιτικής και ιδεολογικής αντίθεσης.

Ιδιαίτερη σημασία στην κατανόηση των πρώτων στιγμών της δικτατορίας έχουν οι πρωτογενείς πηγές που αξιοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία. Τα πρωτοσέλιδα της *Καθημερινής* και της *Αυγής*, των μοναδικών εφημερίδων που κατάφεραν να δημοσιεύσουν αναφορές στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου αποτυπώνουν με χαρακτηριστικό τρόπο το κλίμα σύγχυσης, φόβου και αποδιοργάνωσης που επικρατούσε εκείνες τις ώρες. Η περιορισμένη και αποσπασματική πληροφόρηση, η προσεκτική γλώσσα και η αδυναμία αναλυτικής παρουσίασης των εξελίξεων αντανακλούν όχι μόνο τον αιφνιδιασμό του δημοσιογραφικού κόσμου αλλά και τη σταδιακή επιβολή λογοκριτικών μηχανισμών. Μέσα από τη συγκριτική ανάλυση των δύο εφημερίδων γίνεται εμφανές ότι ο ελληνικός Τύπος πέρασε μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα από ένα καθεστώς πολιτικής πολυφωνίας σε ένα αυστηρά ελεγχόμενο επικοινωνιακό περιβάλλον.

Παράλληλα, η εξέταση της περιόδου αυτής επιτρέπει την εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων σχετικά με τη σχέση εξουσίας και ενημέρωσης. Η δικτατορία των συνταγματαρχών κατανόησε από την πρώτη στιγμή ότι ο έλεγχος του δημόσιου λόγου αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση και τη διατήρηση του καθεστώτος. Η λογοκρισία, η κρατική προπαγάνδα και η χειραγώγηση της πληροφορίας δεν λειτούργησαν μόνο ως μέσα καταστολής, αλλά και ως μηχανισμοί διαμόρφωσης πολιτικών και κοινωνικών αντιλήψεων. Ο περιορισμός της ελεύθερης ενημέρωσης αποσκοπούσε όχι μόνο στην αποσιώπηση αντιδράσεων αλλά και στη δημιουργία μιας ελεγχόμενης εικόνας της πραγματικότητας, μέσα στην οποία το καθεστώς παρουσιαζόταν ως δύναμη «εθνικής σωτηρίας» και αποκατάστασης της τάξης.

Συνολικά, η μελέτη του ελληνικού Τύπου κατά τη περίοδο πριν και κατά την επιβολή της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967 αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο της ενημέρωσης στις πολιτικές εξελίξεις και τη στενή σύνδεση ανάμεσα στον δημόσιο λόγο και την άσκηση εξουσίας. Η πορεία «από τη δράση στη σιωπή», όπως αποτυπώνεται και στον τίτλο της παρούσας εργασίας, συμβολίζει τη μετάβαση από έναν Τύπο με ενεργή παρουσία στην πολιτική ζωή σε ένα αυστηρά επιτηρούμενο και λογοκριμένο επικοινωνιακό σύστημα. Η εμπειρία της δικτατορίας καταδεικνύει τελικά ότι η ελευθερία του Τύπου αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της δημοκρατικής λειτουργίας και ότι ο περιορισμός της ενημέρωσης συνδέεται άμεσα με την υπονόμευση των δημοκρατικών θεσμών και δικαιωμάτων.

Πρωτογενείς πηγές- Εφημερίδες

- Αθηναϊκή*, 24 Μαΐου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6279381>
- Ακρόπολις*, 11 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2349388>
- Ακρόπολις*, 13 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2349414>
- Απογευματινή*, 20 Μαΐου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/4319416>
- Βραδυνή*, 27 Δεκεμβρίου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/4802586>
- Βραδυνή*, 10 Μαρτίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/4715965>
- Βραδυνή*, 15 Μαρτίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/4716000>
- Εθνικός Κήρυξ*, 20 Μαΐου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/19451237>
- Εθνικός Κήρυξ*, 11 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/19451256>
- Εθνικός Κήρυξ*, 16 Ιουλίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/7656424>
- Εθνικός Κήρυξ*, 20 Φεβρουαρίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/20537012>
- Έθνος*, 20 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/5042340>
- Ελευθερία*, 7 Φεβρουαρίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2328173>
- Ελευθερία*, 29 Απριλίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2328736>
- Ελευθερία*, 23 Μαΐου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2329017>
- Ελευθερία*, 13 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2329249>
- Ελευθερία*, 21 Ιουλίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/9829340>
- Ελευθερία*, 20 Αυγούστου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2329999>
- Ελευθερία*, 1 Ιανουαρίου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/9293765>
- Ελευθερία*, 21 Δεκεμβρίου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/15742108>
- Ελευθερία*, 1 Ιανουαρίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2340633>
- Ελευθερία*, 4 Ιανουαρίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2340694>
- Ελεύθερος Κόσμος*, 11 Αυγούστου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/3583583>
- Ελεύθερος Κόσμος*, 9 Μαρτίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/3194316>

- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 15 Ιουλίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/18071077>
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 21 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/20891236>
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 22 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/20891237>
- Η Αυγή*, 13 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/3974633>
- Η Αυγή*, 20 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/3974680>
- Η Αυγή*, 1 Ιανουαρίου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6767676>
- Η Αυγή*, 29 Δεκεμβρίου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6769195>
- Η Αυγή*, 4 Απριλίου 1967, <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6754752>
- Η Αυγή*, 20 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6754788>
- Η Αυγή*, 21 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6754788>
- Η Ημέρα*, 29 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/17291538>
- Καθημερινή*, 24 Οκτωβρίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/18583271>
- Καθημερινή*, 1 Ιανουαρίου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/20858747>
- Καθημερινή*, 21 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/18291160>
- Μακεδονία*, 15 Ιουνίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/7592920>
- Μακεδονία*, 21 Αυγούστου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/4984110>
- Μακεδονία*, 27 Δεκεμβρίου 1966 http://efimeris.nlg.gr/ns/pdfwin_ftr.asp?c=124&pageid=-1&id=83424&s=0&STEMTYPE=0&STEM_WORD_PHONETIC_IDS=&CropPDF=0
- Μακεδονία*, 15 Απριλίου 1967 http://efimeris.nlg.gr/ns/pdfwin_ftr.asp?c=124&pageid=-1&id=85218&s=0&STEMTYPE=0&STEM_WORD_PHONETIC_IDS=&CropPDF=0
- Μεσημβρινή*, 20 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/5651024>
- Πελοπόννησος*, 4 Φεβρουαρίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6565842>
- Πελοπόννησος*, 15 Ιουλίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6566028>
- Τα Νέα*, 11 Οκτωβρίου 1966 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/6071799>
- Τα Νέα*, 23 Φεβρουαρίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/8382042>
- Τα Νέα*, 20 Απριλίου 1967 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/8382765>
- Το Βήμα*, 8 Αυγούστου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/21085133>

Το Βήμα, 21 Μαΐου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/21085053>

Το Βήμα, 16 Ιουλίου 1965 <https://hdl.handle.net/20.500.14199/21085046>

Δευτερογενής βιβλιογραφία

Αθανασάτου Γ., Ρήγος Αλ., Σεφεριάδης Σ.(επ.), *Η δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα 1999

Αλιβαζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995

Βασιλάκης (επ.), *Από τον ανένδοτο στη δικτατορία*, Αθήνα 2009

Βλάχου Ε., *Πενήντα και κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια: Ο αγώνας των ανθελλήνων 1967-1974*, τόμ. 3, Αθήνα 1992

Βούλτεψης Γ., *Η καταγωγή και ο θάνατος της συνωμοσίας*, Αθήνα 1976

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος- Χούντα: φάκελος Κύπρου*, τόμ. 6, Αθήνα 1986

Γεωργαλάς Γ., Clogg R (επ.), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα 1976

Γκλαβίνας, Γ., «Η «Κυρά Αναστασία» και οι Συνταγματάρχες: Η λογοκρισία της δικτατορίας των Συνταγματάρχων στον πολιτισμό και τον δημόσιο λόγο μέσα από το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών». Νέα Εστία 176, τχ. 1864: 485-498

Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της δικτατορίας*, τόμ. Α, Αθήνα 1975

Δελαστίκ Γ., «Από τα Ιουλιανά στη Δικτατορία», στο «Επτά Ημέρες: η Ελλάδα τον 21^ο αιώνα 1965-1970», Καθημερινή, 12 Δεκεμβρίου 1999

Δουκίδου Λ., *Πώς φτάσαμε στη δικτατορία του '67*, Αθήνα 2012

Δρούλια Λ. (επ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2005

Ζαούσης Αλ., *Ο εμπαιγμός: 21 Απριλίου 1967*, τόμ. Α, Αθήνα 1995

Καλλιβερέτακης Λ., «Το σαμποτάζ του Έβρου χωρίς ζάχαρη: μια απόπειρα αναψηλάφησης», Αρχαιοτάξιο, 12 (2010)

Κατράκης Γ., *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Αθήνα 1974

Κατσίγερας Μ., «Το μνημόνιο συνωμοσίας της Ελευθερίας: μια εκ των υστέρων ανάγνωση», στο Μανώλης

- Κοτσιφός Γ., Ζαφείρης Χρ., Δικτατορία 1967-1974: η έντυπη αντίσταση: η έκθεση των ντοκουμέντων, τα πρακτικά της ημερίδας, Θεσσαλονίκη 2010
- Κούσουλας Δ., Πολιτικές ευθύνες 1967-1974, Αθήνα 1987
- Λεντάκης Α., Παρακρατικές οργανώσεις και 21^η Απριλίου, Αθήνα 1975
- Λεονταρίτης Γ., Τα παρασκήνια μιας εποχής, Αθήνα 1989
- Λεονταρίτης Γ., Σάββας Κωνσταντόπουλος : τα άγνωστα ντοκουμέντα (1966-1981), Αθήνα 2003
- Λιναρδάτος Σ., Από τον εμφύλιο στη χούντα 1964-1967, τόμ. Ε, Αθήνα 1986
- Μπίτσιος Δ., Στα όρια των καιρών, Αθήνα 1997
- Νενεδάκης Α., Ο μαύρος Απρίλης, Αθήνα 1974
- Ξηρός Θ., Κηδεμονεύοντας και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός: από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών, Αθήνα 2008
- Παπακωνσταντίνου Μ., Η ταραγμένη εξαετία 1961-1967, τόμ. Β, Αθήνα 1967
- Παπανδρέου Α., Η δημοκρατία στο απόσπασμα, τόμ. Β, Αθήνα 2006
- Παττακός Στ., 21^η Απριλίου 1967: Διατί; Ποιοι; Πως; , Αθήνα 1973
- Παπαχελάς Αλ., Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας, Αθήνα 2002
- Πεπονής Α., 1961-1981: τα γεγονότα και τα πρόσωπα, Αθήνα 2002
- Ράλλης Γ., Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989: αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής, Αθήνα 1990
- Ρήγος Αλ., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ.(επ.), Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες, Αθήνα 2008
- Ρουσσέας Στ., Ο θάνατος μιας δημοκρατίας: η Ελλάδα και η αμερικανική συνείδηση, Αθήνα 1974
- Σακελλαρόπουλος Σ., Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία, Αθήνα 1998
- Τσουκαλάς Κ., Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση μέχρι τους συνταγματάρχες, Αθήνα 1974
- Φύλιας Β., Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα: η πορεία προς τη δικτατορία, η δικτατορία και η αντίσταση, η μεταπολίτευση, Αθήνα 1997
- Χατζόπουλος Α., Το χρονικό ενός ρεπόρτερ, Αθήνα 1974

Χονδροκούκης Δ., *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Αθήνα 1974

Χριστοδούλου Χρ., *Ο εκδότης Ιωάννης Βελλίδης*, Θεσσαλονίκη 1999

Ψυχάρης Σ., «Η συνωμοσία του Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α και η μυστική συμφωνία του 1967: το παρασκήνιο που οδήγησε στα Ιουλιανά», *Το Βήμα*, 10 Ιουλίου 2011

Dijk V., *Discourse and Power*, New York 2008

Duvenger M., *Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. 2, Αθήνα 1990

Hallin D. & Mancini P., *Comparing Media Systems: three models of media and politics*, New York 2004

Mc Donald R., *Pillar and tinderbox: the Greek press and the dictatorship*, London 1985

Meynaud J., Παναγιώτης Μερλόπουλος, Γεράσιμος Νοταρά, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1945*, τόμ. Α, Αθήνα 2002

Minuzzo N., *Εφτά χρόνια, τρεις μήνες, δύο μέρες*, Θεσσαλονίκη 1974

Vlachou H., *House arrest*, London 1970

Woodhouse C., *Η άνοδος και η πτώση των συνταγματαρχών*, Αθήνα 1980

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.